

VARGA GÁBOR

Heinricus III. rex pacificus

Az Árpádok és a Német-Római Birodalom uralkodóinak kapcsolatáról

I.

„Magyarországon belviszály robbant ki. Az ország előkelői jogosan esküdtek össze az igazságtalan király ellen, hogy az, aki méltatlanul nyerte el a királyságot, méltó módon fosztassék meg trónjától. [...] A király [III. Henrik] [...] Isten parancsára szállt hadba. Az igaz ítélő Isten, aki el akarta veszíteni az igazságtalanságot, sugallatban közölte vele tervét, melyet az idők kezdete előtt elhatározott. [...] A két sereg látótávolságra állt egymástól, amikor mintegy égi jelként egy kicsiny felhő árnyéka vetült azokra, akiket Szent Péter apostol utódja egyházi átokkal sújtott, mert megfosztották királyukat méltóságától. [...] [A győztes csata után] a császár [III. Henrik] mezítláb, daróc ruhát öltve leborult az életadó Szent Kereszt előtt, majd az előkelőkkel és a néppel együtt, akik példáját követték, dicsérték és magasztalták az Istent a csodálatos és csekély véráldozattal kivívott győzelemért. Köszönésképpen az isteni ajándékért mindnyájan megbocsátottak mindazoknak, akik valamilyen vétek révén adósukká váltak. [...] Közben az ország lakosai [...] a győzedelmes császár kegyelmébe ajánlották magukat, aki királyuknak, Péternek adta át őket. Együttesen vonultak Fehérvárra, ahol királyi pompával fogadták őket. A császár az Istenszülő Szent Szűz templomában Pétert kezénél fogva trónjához kísérte, visszahelyezvén őt ezáltal királyi méltóságába. Ezt követően került sor Péter király és alattvalói kibékítésére, akiknek a császár – kérésüknek eleget téve – a német jogot adományozta, és védelmükre saját embereit hagyta hátra.”

Ez az elbeszélés kivonatolt fordításban közli azt a tudósítást, mely az 1044. évi magyarországi eseményekről a bajorországi Altaich kolostorában készült Évkönyvek, az *Annales Altahenses maiores*¹ hagyományozásából maradt ránk. Az idézett részlet szemléletesen támasztja alá azt a véleményt, mely szerint az Altaichi Évkönyvek (a továbbiakban: Évkönyvek) a történesek arányos figyelembevétele és részletes tárgyalásmódja, valamint az elbeszélte események értékelő bemutatása alapján az érett középkor történetírásának kiemelkedő alkotásai közé sorolhatók.² A név szerint nem ismert szerző, akit azonban minden bizonnyal az altaichi kolostor szerzetesei között kell keresnünk, röviddel 1073 után írta meg a 708-tól 1073-ig terjedő időszak történetét. Míg a korai időkre vonatkozó fejezetek különböző források kompilációját adják, az 1033-mal kezdődő rész önálló történeti munkának tekinthető, jóllehet az egyéb források használata itt is nyilvánvaló. Az például, hogy az Évkönyvek különös részletességgel tárgyalják az 1041–1046-os évek magyarországi eseményeit, többek között egy közelebről nem ismert, korábbi munkára vezethető vissza, mely

¹ *Annales Altahenses maiores*. Ed. von Oefele E. L. B. MGH SSrG 4, Hannover, 1891.² 34–37.

² Manitius, M.: *Geschichte der lateinischen Literatur des Mittelalters II*. München, 1923, 394–398.; Wattenbach, W. – Holtzmann, R. – Schmale, F.-J.: *Deutschlands Geschichtsquellen im Mittelalter. Die Zeit der Sachsen und Salier II*. Darmstadt, 1967. 545–548.

III. Henrik (a továbbiakban: Henrik) cseh- és magyarországi hadjárataival foglalkozott az 1044-es évvel bezárólag.³

Az altaichi szerzetes komoly történetírói igényről tanúskodó munkája fontos támpontot nyújt a Szent István király halálát követő trónviszályok történetének kutatásához. Már a korai magyar történetírás is az Évkönyvekből merítve mutatta be az 1040-es és 1050-es évek számos eseményét. A 14. századi krónikakompozícióból ismeretes munkák szerzői többnyire nem szó szerint vették át az Évkönyvekben feljegyzett hagyományt, hanem azon saját koncepciójuknak megfelelően mikor több, mikor kevesebb változtatást eszközölve az események egyéni interpretációját adták.⁴

Az Évkönyveket a modern tudományos történetírás is az események egyik legfontosabb forrásaként tartja számon. Az 1040-es évek történetéről kialakult modern tudományos álláspont a következőkben vázolható: A Német-Római Birodalomban 1024-ben trónra került száli dinasztia uralkodói kifejezetten offenzív, nagyhatalmi politikát folytattak a birodalom keleti előterében létrejött államokkal szemben; a birodalom hegemoniájának megteremtése, majd pedig fenntartása érdekében Csehország, Lengyelország és Magyarország hódoltatására törekedtek.⁵ Míg II. Konrád császár hiába próbálta 1030-ban fegyverrel alávetni Magyarországot, fiának, Henriknek a Szent István király halála után támadt trónviszály megfelelő alkalmat szolgáltatott a Magyarország belügyeibe történő beavatkozásához. Kétszeri sikertelen támadás után csak a harmadik hadjárat hozta meg a kívánt eredményt: Az előzőtt Péter királyt visszaültette trónjára, aki Magyarországot német hűbérbe adta. Az ország függetlenségének elvesztése azonban csak átmenetinek bizonyult, mert I. András király megtagadta a hűbéreskü letételét, majd 1051-ben és 1052-ben sikerrel verte vissza a német uralkodó Magyarország hódoltatására irányuló támadásait.

³ E munka felhasználását Otto Rademacher mutatta ki az Évkönyvek és a magyar krónikák összetevése alapján. Lásd: Zur Kritik ungarischer Geschichtsquellen. Forschungen zur Deutschen Geschichte, 25. (1885) 399–406.

⁴ Az Évkönyvek használata az 1041–1045/6-os évekre nézve nyilvánvaló, 1063-ig terjedően azonban nem igazolható egyértelműen. Az Évkönyvek és a korai magyar historiográfiai munkák kapcsolatáról lásd: Domanovszky S.: *Kézai Simon mester krónikája*. Budapest, 1906. 99–104.; Hóman B.: *A Szent László-kori Gesta Ungarorum és XII–XIII. századi leszármazói* (Forrástanulmány). Budapest, 1925. 81–84.; Csóka J. L.: *A latin nyelvű történeti irodalom kialakulása Magyarországon a XI–XIV. században*. Budapest, 1967. 347–360.; Gericz J.: *Legkorábbi gesta-szerkesztéseink keletkezésrendjének problémái*. Budapest, 1961. 46–52.; Kristó Gy.: *A történeti irodalom Magyarországon a kezdetektől 1241-ig*. Budapest, 1994. 100–102.

⁵ Ezen törekvéseket a német kutatás „*ostpolitische Konzeption*” névvel illeti. E „gyűjtőfogalom” a modern kutatásban ugyan már nem használatos, de tartalmát és lényegét tekintve a kelet-közép-európai államok és a birodalom kapcsolatával foglalkozó munkák máig meghatározó eleme. Vö. Scheiding-Wulkopf, I.: *Lehnsherrliche Beziehungen der fränkisch-deutschen Könige zu den anderen Staaten vom 9. bis zum 12. Jahrhundert*. Marburg, 1948.; Jäger, H.: *Rechtliche Abhängigkeitsverhältnisse der östlichen Staaten vom Fränkisch-Deutschen Reich*. Gelnhausen, 1960.; Boshof, E.: *Das Reich und Ungarn in der Zeit der Salier*. In: Völkl, E. (Hg.): *Bayern und Ungarn. Tausend Jahre enge Beziehungen*. Regensburg, 1988. 41–63. Az „*Ostpolitik*” problematikus voltáról Lengyelország vonatkozásában lásd: Althoff, G.: *Die Beurteilung der mittelalterlichen Ostpolitik als Paradigma für zeitgebundene Geschichtsbewertung*. In: Althoff, G. (Hg.): *Die Deutschen und ihr Mittelalter. Themen und Funktionen moderner Geschichtsbilder vom Mittelalter*. Darmstadt, 1992. 147–164.

Ez a közismertnek és hagyományosnak nevezhető interpretáció meghatározó eleme úgy a német, mint a magyar történeti munkáknak.⁶ Mennyiben lehet azonban ezt a képet az események hiteles interpretációjának tekinteni? Az Évkönyvek kivonatoltan közölt részlete jól szemlélteti, hogy az Évkönyvek tudósítása és a modern kutatás álláspontja – az eseménytörténeti vázról eltekintve – nem hozhatók egymással összhangba. Az eltérés okát joggal lehet a gondolati háttér különbözőségében keresni. A modern tudományos álláspont középpontjában az államok, Németország, illetve a Német-Római Birodalom és Magyarország kapcsolata, a függetlenség elvesztése, majd az állami, illetve nemzeti szuverenitás újbóli elnyerése áll. Ez a fajta „állam”, mely a kül- és belpolitikai események központi gravitációs pontját jelöli, az Évkönyvekben nem jelenik meg. Az altaichi szerzetes ismeri ugyan és elvétele használja is az *Ungaricum regnum* és a korára nézve kimondottan újdonságnak számító *Teutonicum regnum* fogalmakat, melyeket – tekintettel a bennük tükröződő transzperszonális és institucionális jellegre – mai perspektívából szemlélve lehet Magyarországnak és Németországnak fordítani. Az a tény azonban, hogy az Évkönyvek a királyokat nem „német” avagy „magyar” királyként, hanem egyszerűen *rex*ként, azaz egy konkrét gentilis, egy adott népre utaló vonatkozás feltüntetése nélkül szerepelteti, meggyőzően mutatja, hogy itt nem arról az „állam”-ról van szó, mely a benne élők közös, egyfajta „nemzeti” tudatában gyökerezik. Az Évkönyvek államfogalma sokkal inkább egy a király uralmának alávetett, még geográfailag is csak körülményesen behatárolható „ország”-ra vonatkozik, mely éppen az uralkodói hatalomgyakorlás révén körvonalazódik.⁷

A fogalmi készlet terén megmutatkozó jelentős differencia önmagában még nem indokolná, hogy az Évkönyvek és a modern álláspont összevetése alapján anakronisztikusnak nevezhető fogalmak használatát helytelen gyakorlatként elvessük. Ez a fajta „pozitivizmus” első pillantásra jelentős könnyebbésséget ígér, közelebből nézve azonban mégsem bizonyul járható útnak. Ahogy ugyanis az Évkönyvek alapján kétségbe vonható a modern kategóriák létjogosultsága, ugyanúgy az Évkönyveknek is számos olyan mozzanata van, melyek kritikai vizsgálatot igényelnek. Ki ne fogadná ma fenntartással például azt a magyarázatot, hogy Henrik isteni sugallatra szállt hadba, és Isten ítélete révén győzte le Abát? Ez a körülmény rámutat arra, hogy az Évkönyvek sem az események „valós” lenyomatát adják, hanem azok emlékezetét, „emlékezett” történetét tárják elénk. Tulajdonképpen tehát nem is annyira az események absztrakt értelemben vett forrásai, hanem sokkal inkább az eseményekhez kapcsolódó történetírás kontinuumának egy láncszemét alkotják, mely a középkori krónikás hagyományon keresztül egészen napjaink történetírásáig ér.

Mindez jelentősen korlátozza annak lehetőségét, hogy az 1040-es évek történéseit valódi mélységükben vizsgáljuk. Míg a modern álláspontot szembesíteni lehetett a forrásnak

⁶ Marczali H.: *Magyarország története az Árpádok korában (1038–1301)*. Budapest, 1896. 7–59.; Pauler Gy.: *A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt I.* Budapest, 1899. 78–104.; Hóman B.: *Magyar Történet I.* Budapest, 1941. 241–251.; Molnár E.: *Magyarország Története I.* Budapest, 1967. 54–57.; Györffy Gy.: *Az új társadalmi rend válsága. Trónküzdelmek.* In: Székely Gy. (szerk.): *Magyarország Története I/1.* Budapest, 1984. 835–861.; Engel P.: *Beilleszkedés Európába a kezdetektől 1440-ig (Magyarok Európában 1)*. Budapest, 1990. 153–154.; Kristó Gy.: *A Kárpát-medence és a magyarországi régimúltja (1301-ig)*. Szeged, 1993. 125–134.; Makk F.: *Magyar külpolitika (896–1196)*. Szeged, 1993. 53–74.; Kristó Gy.: *A tizenegyedik század története (Magyar Századok)*. Budapest, 1999. 71–73.

⁷ Müller-Mertens, E.: *Regnum teutonicum. Aufkommen und Verbreitung der deutschen Reichs- und Königsauffassung im frühen Mittelalter* (Forschungen zur mittelalterlichen Geschichte 15). Köln, 1970. 87ff. A problémáról összefoglaló jelleggel és részletes irodalommal Ehlers, J.: *Die Entstehung des deutschen Reiches* (Enzyklopädie Deutscher Geschichte 31). München, 1994. 45–48.

tekintett Évkönyvekkel, addig az Évkönyvekre nézve nem áll fenn ez a lehetőség, hiszen azok az eseményeket tárgyaló történeti munkák nyitányát alkotják, és a számunkra ismeretlen „reális” eseményekhez visszanyúlva azoknak egy bizonyos koncepciójú feldolgozását kínálják. Azt, hogy az Évkönyvek hitelesen mutatják-e be az eseményeket, és alkalmas kiindulópontként szolgálhatnak-e a modern álláspont megítéléséhez, közvetlenül ugyan nem lehet igazolni, de talán valamilyen mértékig lehet valószínűsíteni. A jelen dolgozat ezzel a céllal vizsgálja Henrik magyarországi politikájának 1041-től 1044-ig terjedő szakaszát a szerző disszertációjának eredményeire támaszkodva.⁸

II.

Első lépésben az Évkönyvek előadását kell közelebbről szemügyre vennünk. Az elbeszélést Henrik alakja uralja; a cseh herceggel és a magyar királyokkal folytatott küzdelme alkotják a feljegyzésre érdemesnek tartott események vezérfonalát. Bár kétségtelenül ő a „főszereplő”, az Évkönyvek elsősorban mégsem az ő cselekedeteiről szólnak. Az altaichi szerzetes előadásában Isten a „politika” ura, aki hol igaz ítélőként (*iudex iustus Deus*, 35)⁹, hol pedig jószágosan (*divina bonitas*, 26) irányítja az eseményeket. Az Ő akarata nyilvánul meg a történetekben, melyek példaként (*exemplum*, 36), intő-tanító céllal állíttatnak az emberek elé. Az elbeszélte történetek ezáltal Isten üdvözítő tervét tárják elénk, melynek menetét Isten már a világ kezdetekor előre meghatározta.

Ez a kozmológiai perspektíva szolgál háttérként a szereplők méltatásához. Az események Isten üdvözítő tervével állnak szoros korrelációban, és egy bizonyos törvényszerűséget követve mennek végbe, ami összességében nézve egy jellegzetes változandóságot eredményez: Igazságtalanság (*iniuria*, 25) és kevélység (*superbia*, 29), melyek az Istentől való elfordulás jelei, Isten büntetését (*peccatis exigentibus*, 29), sőt bosszúját (*divina vindicta*, 29) vonják maguk után. Megalázkodás (*humiliatio*, 26), bűnhődés és vezeklés (*poenitentia*, 31) következtében pedig, melyekben az Istenhez való megtérés nyilvánul meg, Isten megkönyörül (*misericordia*, 31), és kiárasztja irgalmát (*gratia*, 31). Az Évkönyvek ezekkel a kategóriákkal magyarázzák az önkényesen uralkodó Péter trónvesztését, aki azonban később elnyerte Isten irgalmát, és trónját is visszakapta. Aba zsarnoki uralmának szintén istenítélet vetett véget, ő azonban trónjával együtt még életét is elveszítette.

Henrik, a harmadik „főszereplő” az Évkönyvek szóhasználatával élve a hős, az események „hérosa” (35). Őt nem az Istentől való elfordulás vagy az Istenhez való megtérés motiválja. Cselekedetei nem hordozzák az előbb említett változandóság jeleit, és ezzel mintegy mércéül szolgálnak az igazságtalan Péter és a zsarnok Aba tetteinek megítéléséhez. Az altaichi szerzetes különleges méltóságot tulajdonít Henriknek, ami azonban nem merül ki abban, hogy a váltakozva királynak és császárnak titulált uralkodó mellett Péter és Aba alakja gyakorlatilag eltörlődik. Sokkal fontosabb körülmény az, hogy Henrik az évkönyvíró által vázolt üdvtörténet meghatározó szereplője; cselekedetei teológiai távlatokat nyitnak meg, és ezekbe illesztve nyерik el értelmüket. Az Évkönyvek azt sugallják, hogy Henrik és Isten különös közelségben, közvetlen kapcsolatban állnak egymással. Isten Henrik kezdeményezésére és Henrik által vonatkozik be a csehországi események menetébe, miután Henrik előkelőivel együtt alázatossá vált Isten előtt (*se humiliavit*). Az ő példája nyomán vált

⁸ Varga G.: *Ungarn und das Reich vom 10. bis zum 13. Jahrhundert. Das Herrscherhaus der Árpáden zwischen Anlehnung und Emanzipation* (Studia Hungarica 49). München, 2003.

⁹ A zárójelben idézett kifejezések utáni számok az 1. jegyzetben idézett kiadás vonatkozó oldalait jelölik.

nyilvánvalóvá a cseh herceg kevélysége, amiért büntetésül Isten Henriknek juttatta a győzelmet (26–27). Az altaichi szerzetes ezen túlmenően lényegi azonosságot láttat Isten és Henrik személye között. Kegyelem és irgalmasság, melyek Isten attribútumai, Henriknek is erényei. Az elűzött Péter királyt kegyelmébe fogadta (*excipit eum cum omni gratia*), és – mint azt az altaichi szerzetes hangsúlyozza – Isten kedvéért (*propter Deum*) „elfelejtette” Péter korábbi vétkeit (25). Amint az igaz ítélő Isten előtt nem marad elrejtve bűn, úgy Henrik is megsejtette Aba követek által tolmácsolt üzenetében a kevélységet, mely minden bűn forrása (29). A Henriket 1042-ben Magyarországra követő hatalmas sereg Isten irgalmától vezérelve vívott ki sikereket (31–32), majd 1043-ban Aba követek útján vétkei megbocsátását kérte, és békét kapott Henriktől (*pacem et veniam pro delictis*, 33). Henrik 1044-ben nem alattvalói, illetve a magyar exulánsok rábeszélésére, hanem isteni sugallatra szállt hadba, mert – az altaichi szerzetes indoklása szerint – ismerte Isten megváltó tervének menetét (35). A ménfői csata Isten és Henrik „együttműködésének” nyilvánvaló csúcspontját képezi: Henrik, aki az istenítélet végrehajtójaként szerepel, a kereszt elé borulva Istennek adott hálát a győzelemért, és bűnbocsánatot hirdetett (37). A Henrik személyétől kiinduló kölcsönös megbocsátás meghatározó mozzanata a fehérvári eseményeknek is: Péter restitúciója azzal zárult, hogy Henrik kibékítette egymással Pétert és alattvalóit (*reconciliatio*), majd pedig törvényt adományozott. Isten terve az elfogott Aba elítélésével és kivégzésével megy végbe (37).¹⁰

Az égi és a földi uralkodó ezen harmonikus cselekvési egységében egyedülálló módon nyer megfogalmazást a teokratikus királyság eszméje. Az Isten kegyelméből és földi képmásaként uralkodó király szakrális méltósága szemléletesen tanúsodik az egyházi és a világi szféra szinergizmusáról, mely egészen az ún. „invesztitúraharc”¹¹ koráig a középkori gondolatvilág meghatározó eleme volt. Ez a felfogás különösen a keleti frank uralkodóknál játszott nagy szerepet, akik I. Ottóval kezdődően egyben a császári címet is viselték, és karoling elődeik nyomdokába lépve nagy hangsúlyt fektettek uralmuk teokratikus voltának hirdetésére. III. Ottó, II. Henrik, majd a száli dinasztia első két uralkodója alatt pedig a szakrális méltóság programatikus és egyre fokozódó képviselete figyelhető meg,¹² mely többek között abban a mozzanatban érte el tetőpontját, hogy Henrik invesztitúra gyakorlatában a pásztorbot mellett a gyűrű is megjelenik szimbólumként.¹³ Ez az újítás az egyházi

¹⁰ Az a körülmény, hogy az események hangsúlyozottan üdvtörténeti perspektívából történő tárgyalása 1045-tel megszűnik, fontos érv Otto Rademacher nézete mellett (lásd: 3. j.), mely szerint az évkönyvíró az 1040–1044-es évek történetét egy korábbi, Henrik cseh és magyar hadjáratait elbeszélő, valószínűleg közvetlenül az események után keletkezett munka alapján adja elő.

¹¹ A fogalom problematikus voltáról és a korszakról összefoglalóan: Blumenthal, U.-R.: *Der Investiturstreit*. Stuttgart, 1992.; Jakobs, H.: *Kirchenreform und Hochmittelalter 1046–1215* (Oldenbourg-Grundriß der Geschichte 7). München, 1994.³; Tellenbach, G.: *Die westliche Kirche vom 10. bis zum frühen 12. Jahrhundert* (Die Kirche in ihrer Geschichte F1). Göttingen, 1988. 116–272.; Hartmann, W.: *Der Investiturstreit* (Enzyklopädie Deutscher Geschichte 21). München, 1993.; Goetz, W.: *Kirchenreform und Investiturstreit 910–1122*. Stuttgart, 2000.

¹² Weinfurter, St.: Idee und Funktion des „Sakralkönigtums” bei den ottonischen und salischen Herrschern (10. und 11. Jh.). In: Gundlach, R. – Weber, H. (Hg.): *Legitimation und Funktion des Herrschers vom ägyptischen Pharao zum neuzeitlichen Diktator*. Stuttgart, 1992. 99–127.; Weinfurter, St.: *Sakralkönigtum und Herrschaftsbegründung um die Jahrtausendwende*. In: Altrichter, H. (Hg.): *Bilder erzählen Geschichte*. Freiburg i. Br., 1995. 47–103.

¹³ Schieffer, R.: *Die Entstehung des päpstlichen Investiturstreits für den deutschen König* (Schriften der MGH 28). Stuttgart, 1981. 11.; Keller, H.: *Die Investitur. Ein Beitrag zum Problem der „Staatssymbolik” im Hochmittelalter*. Frühmittelalterliche Studien, 27. (1993) 61–62.

méltóság és a méltóságot elnyert személy felbonthatatlan kapcsolatát a szakrális méltósággal rendelkező király adományának tüntette fel.

A királyi méltóság teokratikus volta az uralkodók és az egyház egyedülállóan szoros kapcsolata révén a korabeli politika meghatározó tényezője volt. Az uralkodók védelmét és támogatását élvező, de egyben uralma és irányítása alatt álló püspökségek és apátságok jelentős mértékben részt vállaltak a birodalom terheinek hordozásában, és egyben a teokratikus királyság eszméjének legfőbb képviselői is voltak.¹⁴ Ez az egyedülálló konstelláció állt a 10. század második felében újraéledő kulturális-szellemi tevékenység, így a megújuló történetírás hátterében is. Az Ottók és a száli dinasztia császárainak nagy elődökre emlékeztető tettei nyomán szerzetes és klerikus történetírókban fogalmazódik meg az igény, hogy a nagy horderejűnek ítélt eseményeket világtörténeti perspektívába helyezve szemléljék, és az uralkodókat az üdvtörténetben betöltött szerepükre nézve méltassák.¹⁵

Ezt az intenciót tükrözi az altaichi szerzetes munkája is. A Szent Móric vértanú tiszteletére emelt, valamint Regensburg, azaz a karoling-kori keleti frank királyság és a bajor hercegség központjának közelségében fekvő altaichi kolostort alapításától kezdve (741) szoros szálak fűzték a mindenkori uralkodóhoz. Az apátságot 990-ben Civadodó Henrik bajor herceg Erkanbert apáttá történő kinevezésével mintegy újraalapította, és a lotharingiai Gorze kolostorából kiinduló reformtörekvések befogadására kényszerítette, melyek a teokratikus méltóságot viselő uralkodó védelmében és támogatásában látták a sikeres reform zálogát. II. Henrik különösen bőkezűen támogatta a kolostort, mely Godehard apát – a később szentté avatott hildesheimi püspök – alatt a birodalom egyik nagy kisugárzással rendelkező reformkolostorává nőtte ki magát. Jellemző, hogy II. Konrád Richer személyében egy altaichi szerzetest emelt Montecassino apátjává, hogy a bencés anyakolostorban megreformálja a monasztikus életet. Szent Günter eremita magyarországi tevékenysége, valamint Bakonybél Szent-Móric-patrociniuma Altaich magyarországi kapcsolatairól tanúskodik.¹⁶ A Magyarországra vezető út mentén fekvő kolostor továbbá fontos állomáshelye volt a magyarországi hadjáratoknak és a követváltásoknak, ami arra enged következtetni, hogy az évkönyvíró a magyarországi eseményekről megfelelő információkkal rendelkezhetett.

A megbízható információs bázis önmagában még nem döntő érv az Évkönyvek hitelessége mellett. Ennek megítélésében sokkal nagyobb súllyal esik latba, hogy az Évkönyvek gondolatvilága és fogalmi készlete számos más, Henrik uralmával foglalkozó korabeli munkában tükröződik. A továbbiakban ezeket a forrásokat vesszük közelebből szemügyre.

Elsőként a reichenauai forrásokról kell szólnunk. Reichenau a birodalom egyik legjelentősebb kolostoraként már az ezredfordulón jelentős múltra tekinthetett vissza, és a kulturális-tudományos élet híres központjának számított.¹⁷ Itt élt Hermann, a 11. század, sőt a középkor egyik legsokoldalúbb tudósa, aki a kolostori iskolát vezette. Komoly matematikai-

¹⁴ Az ún. „*ottonisch-salisches Reichskirchensystem*”-mel foglalkozó kutatásokról összefoglaló tájékoztatást nyújt Schieffer, R.: *Der ottonische Reichsepiskopat zwischen Königtum und Adel. Frühmittelalterliche Studien* 23. (1989) 291–301.

¹⁵ Wattenbach, W. – Holtzmann, R. – Schmale, F.-J.: *Deutschlands Geschichtsquellen im Mittelalter. Die Zeit der Sachsen und der Salier I.* Darmstadt, 1978. 1–25.; Manitius: *Gesichte der lateinischen Literatur*, 1–17.

¹⁶ Stadtmüller, G. – Pfister, B.: *Geschichte der Abtei Niederaltaich 741–1971.* Augsburg, 1971. 94–137.

¹⁷ A kolostor szellemi-kulturális életéről lásd: Berschin, W.: *Erebus und Insula: St. Gallen und die Reichenau im Mittelalter – Modell einer lateinischen Literaturlandschaft.* Wiesbaden, 1987.

asztronómiai munkássága mellett Hermann zenével és költészettel is foglalkozott.¹⁸ A világ kezdetétől 1054-ig terjedő krónikája az Ottók és a száli császárok alatt fellendülő történetírás reprezentáns darabja. Az 1040-es évektől kezdve önálló alkotásnak tekinthető munka kezdetétől fogva elsőrangú forrása volt a Henrik korára irányuló kutatásoknak, mivel az eseményekről megbízhatóan és szubjektív megjegyzések mellőzésével tudósít.¹⁹ Éppen ezért különös jelentősége van annak, hogy az értékelést tartalmazó részletek szoros nyelvi és gondolati párhuzamot mutatnak az Évkönyvek elbeszélésével. Jellemző, hogy Henrik és Péter viszonyában Hermann is annak a mozzanatnak tulajdonít nagy jelentőséget, hogy Péter bocsánatot kért, és elnyerte Henrik kegyelmét (*veniam et gratiam*, 123). Abát ő is zsarnoknak tartja, akinek szerződésszegő magatartását bírálja, és azt is hangsúlyozza, hogy Henrik kicsiny sereggel, Isten segítségével bízva szállt Aba ellen hadba. Akárcsak az Évkönyvek, Hermann is tudósít arról, hogy a ménfői csata után a magyarok csapatostul jártak Henrik elé, hogy hódoljanak neki. Figyelemreméltó az is, hogy Péter restitúcióját Henrik kegyes jóságával (*püissimus*) indokolja.²⁰ A ménfői győzelmet külön költeményben is megörökítette, melynek azonban csak a kezdősora ismeretes Freisingi Ottó krónikájából.²¹

Bern – latinosított nevén Berno –, Reichenau apátja még részletesebben foglalkozott a magyar eseményekkel. Őt II. Henrik 1008-ban állította a kolostor élére, hogy a lotharingiai Gorze kolostorból kiinduló mozgalom eszméi szerint megreformálja a kolostori életet. Csaknem negyven éves apátsága alatt Reichenau úgy gazdasági, mint kulturális tekintetben virágkorát élte. Maga Bern is a kolostor tudományos életének egyik meghatározó személyisége volt; liturgiai és zeneelméleti munkái széles körben ismertségnek örvendtek.²² Míg II. Henrik alatt tevékenyen részt vett a birodalom ügyeiben, II. Konráddal nem volt jó viszonyban. Figyelemreméltó, hogy Henrikkel szoros kapcsolatban állt, jöllehet ez a kapcsolat – a háromszori személyes találkozástól eltekintve – Bern előrehaladott kora miatt elsősorban irodalmi érintkezésben nyilvánult meg.²³ A birodalom neves személyiségei mellett ismeretség fűzte Szent István királyhoz is. A magyar királynak levélben nyilvánított köszönetet azért, hogy szívesen fogadott két Jeruzsálembé zarándokló reichenauai szerzetest, továbbá biztosította arról, hogy érte és Gizella királynéért misét mond, és bevezeti nevüket az „Élet Könyvébe”.²⁴

¹⁸ Reichenau Hermann munkásságáról lásd Manitius: *Geschichte der lateinischen Literatur*, 756–777.; Brunhölzl. F.: *Geschichte der lateinischen Literatur des Mittelalters II*. München, 1992. 450–460.

¹⁹ Vö. Wattenbach–Holtzmann–Schmale: *Deutschlands Geschichtsquellen*, 232–238; Schmale, F.-J.: *Die Reichenauer Weltchronistik*. In: Maurer, H. (Hg.). *Die Abtei Reichenau. Neue Beiträge*, Sigmaringen, 1974. 125–158.; Robinson, I. S.: *Die Chronik Hermanns von Reichenau und die Reichenauer Kaiserchronik*. *Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters*, 36. (1980) 84–136.

²⁰ Hermann von der Reichenau: *Chronicon*, ed. Pertz, G. H., MGH SS 5, 123–125.

²¹ Otto von Freising: *Chronica*, ed. Hofmeister, A., MGH SSrG 45, Hannover–Leipzig, 1912.³ 298: *Vox haec melos pangat*.

²² Bern munkáiról lásd Manitius: *Geschichte der lateinischen Literatur*, 61–71.; Brunhölzl: *Geschichte der lateinischen Literatur*, 446–450.

²³ Vö. Erdmann, C.: *Bern von Reichenau und Heinrich III*. In: Erdmann, C.: *Forschungen zur politischen Ideenwelt des Frühmittelalters*. Berlin, 1951. 112–119.; *Die Briefe des Abtes Bern von Reichenau*. Hg. von Schmale, F.-J. Stuttgart, 1961. 1–12.

²⁴ Bern Szent István királyhoz intézett levelét csak kivonatolt formában ismerjük. Lásd: *Die Briefe des Abtes Bern von Reichenau*, Nr. 18, S. 51; *Diplomata Hungariae Antiquissima I*. Ed. Györffy Gy., Budapest, 1992. (továbbiakban: DHA I), Nr. 25, 112.

Henrik magyar politikájáról Bern korrespondenciájának fennmaradt darabjaiból értesülünk. Egy közelebbiről nem datálható, az előzőtt Péter királyhoz intézett pasztorális hangvételű levelében Bern arra biztatta Pétert, hogy Isten irgalmában és Szűz Mária közbenjárásában bizakodva mutasson alázatot, és tartson töredelmes bűnbánatot, mert akkor bizvást számíthat rá, hogy Isten megszabadítja szorongattatásaiból.²⁵ Bár ez a levél csak töredékként maradt ránk, az alázatosság és a bűnbánat központi szerepének kidomborítása mutatja, hogy Bern tisztában lehetett Péter uralkodásának negatív mérlegével, és az al-taichi szerzeteshez hasonlóan úgy látta, hogy Péter sorsának jobbrafordulása Isten kegyelmének függvénye, melyet alázatossággal lehet kiérdemelni.

A magyar hadjáratokkal további két levél foglalkozik, melyeket Bern ajánlasként csatolt Henriknek két alkalommal megküldött munkáihoz. Az 1043-as hadjárat után született levélben²⁶ Bern Henrik származását anyai ágon a burgundiai és a nyugati frank királyokon keresztül Nagy Károlyra, sőt egészen Szent Arnulfig, a karolingok ősatyjáig vezette vissza, apai vonalon pedig I. Ottó leszármazottai közé sorolta. A rangos elődök sora bizonyíték arra, hogy Henrik azon uralkodók közé sorolható, akik a Példabeszédek könyve szerint Isten által uralkodnak (Péld., 8, 14–16), és akiket Bern Sevillai Izidor definíciójához visszanyúlva²⁷ a hit adománya nélkül uralkodó antik zsarnokok ellenképének tekint. A „kegyelmezz az alávetetteknek, és győzd le a kevélyeket” vergiliusi intést Bern a király csehországi, burgundiai, itáliai és magyarországi tetteiben látta megvalósulni.²⁸

A második, 1044 végére datálható levél behatóan foglalkozik a magyar eseményekkel. A levél kimondottan ezzel a céllal íródott, de csak 1045 elején jutott el Henrikhez, miután Bern zárásképpen Hirmingart zürichi apátnő érdekében írt közbenjárást csatolt hozzá.²⁹

Bern számára Henrik a béke fejedelme, aki minden igyekezetével a békét hirdeti, és azt meg is teremti. Úgy látja, hogy Henrik uralkodása alatt a birodalom olyan, a korábbi századok számára ismeretlen békének örvendhet, melyet Krisztus születésekor az angyalok hirdettek a világnak. Henrik a béke fia (*filius pacis*), mert „befogadta azt a békét, melynek terjesztésével Krisztus bízta meg az apostolokat”. Szívében az Isten törvényeinek igazsága (*veritas legalis observantiae*) és a Krisztusban testet öltött irgalmasság (*misericordia novae gratiae*) találkozása nyomán igazságosság (*iustitia*) és béke (*pax*) sarjad. Bern sze-

²⁵ Die Briefe des Abtes Bern von Reichenau, Nr. 23. 53–54. (DHA I, Nr. 33, 130): *Ne diffidas de misericordia Dei [...]. Vestigiis eiusdem sanctae genitricis Dei provolutus iugiter adsiste, preces lachrymabiliter effunde cum corde contrito et humiliato [...].*

²⁶ Die Briefe des Abtes Bern von Reichenau, Nr. 26. 55–56. A levelet Thomas Heinz a Henrik és Poitou Ágnes 1043 novemberi házasságkötésével kapcsolatos diskurzussal hozza összefüggésbe, és 1043 októberére datálja. Lásd: Zur Kritik an der Ehe Heinrichs III. mit Agnes von Poitou. In: Jäschke, K.-U. (Hg.): Festschrift für H. Beumann zum 65. Geburtstag. Sigmaringen, 1977. 224–235. A DHA I (Nr. 36, 135) kiadásában közölt dátum (1044 iul.–1046 dec.) ennek megfelelően korrigálandó.

²⁷ Sevillai Isidor: *Etymologiae sive origines* I. Ed. Lindsay W. M. Oxford, 1911. 9, 3, 19–20.: *Tyranni Graece dicuntur. Idem Latine reges. Nam apud veteres inter regem et tyrannum nulla discretio erat, ut (Virg. Aen. 7, 266): 'Pars mihi pacis erit dextram tetigisse tyranni.' Fortes enim reges tyranni vocabantur. Nam tiro fortis. De qualibus Dominus loquitur dicens (Proverb. 8,15): 'Per me reges regnant et tyranni per me tenent terram'. Iam postea in usum accidit tyrannos vocari pessimos atque inprobos reges, luxuriosae dominationis cupiditatem et crudelissimam dominationem in populis exercentes.*

²⁸ Die Briefe des Abtes Bern von der Reichenau, Nr. 26. 56.: *Testantur haec Bohemia totaque gens Slavonia, Ungaria, Burgundia omnisque Italia et cunctae in circuitu nationes, quas vel consilio sapienti subiecistis vel ferro fortiter perdomuistis.*

²⁹ Vö. Erdmann: *Bern von Reichenau*, 116.

rint Henrik uralkodása alatt ezen erények összhangja révén megszületik az a béke, melyet Isten Krisztusban ajándékozott a világnak. Bern ezért úgy véli, hogy Henrik királyságában valójában Krisztus uralma valósul meg.³⁰

Bern fejtegetései igencsak magasztos színekben tüntetik fel Henrik teokratikus királyságát. Mégis komoly félreértés lenne a levelet pusztán panegyrikus munkának tekinteni,³¹ hiszen az nem merül ki az uralkodó tetteinek dicséretében. A reichenauai apát célja az események értelmezése és magyarázata, levele igazi egzegetikai munka. Ezt a célkitűzést mutatja, hogy Bern Henrik béketeremtő-teokratikus királyságát és a magyar eseményeket szoros korrelációban tárgyalja. Mint írja, Henrik béketeremtő politikájának számtalan egyéb bizonyítéka volna, de azt a közelmúlt magyar eseményei példázzák a legjobban: Henrik a védelemért könyörgő Pétert kegyelmének palástjával óvta. Nem torolta meg Péter ellene elkövetett vétkeit, hanem csodálatraméltó felebaráti szeretettel támogatta őt, és Krisztus segítségével visszahelyezte országának trónjára a zsarnok Aba ellenében.³² Bern ezen történéseket a tipológiai biblíamagyarázat módszerével világítja meg. Henrik előképét Ezékiás jeruzsálemi királyban látja, akinek Izajás próféta könyvében feljegyzett történetét Henrik uralmára vonatkoztatja. Az ószövetségi példa által a jelen eseményeit a kinyilatkoztatás folyamatában helyezi el: Amint Isten egykoron Dávid kedvéért megkönyörült az asszírok fenyegette Ezékiás királyon és Jeruzsálemen, úgy könyörült meg Henrik kedvéért és Henrik által Péter királyon és országa népén, megszabadítván őket a zsarnok Abától.³³ Bern ószövetségi példák alapján úgy látja, hogy Henrik Isten áldásával és támogatásával harcolt Ménfőnél.³⁴ Mégsem a győzelem, hanem a csata után Henrik által kezdeményezett hálaadás és bűnbocsánat alkotja az egzegetikai fejtegetés központi mozzanatát, mivel ezek Henrik Isten ügye melletti elkötelezettségét bizonyítják: Henrik vezeklő öltözékben, mezítelen lábbal, a kereszt elé borulva mond köszönetet Istennek a győzelemért, majd irgalmáért

³⁰ Die Briefe des Abtes Bern von Reichenau, Nr. 27. 57–59.: *Vere filius pacis estis, ac ideo pax quam veritas per apostolos misit, in corde vestro requiescit, ita ut convenienter de vobis dici possit: In domicilio pectoris vestri misericordia et veritas obviauerunt sibi, iustitia et pax osculae sunt. [...] Christum in corpore vestro portatis, per illum ubique pugnando triumphatis [...]. Enim vero vestri regni status ad hanc concordiam pervenit, ut veraciter tempori, sub quo Christus natus est comparari possit.*

³¹ Erre hívja fel a figyelmet Gericus József is, aki szerint Bern levele „Henrik politikai ideológiájának lényeges elemeit örökíti ránk”. Lásd: *A magyarországi társadalmi ideológia forrásai Szent István király halála után*. In: Gericus J.: Egyház, állam és gondolkodás Magyarországon a középkorban (METEM Könyvek 9). Budapest, 1995. 91.

³² Die Briefe des Abtes Bern von Reichenau, Nr. 27. 59.: *Huius rei indicia cum multa sint manifesta, ex hoc tamen maxime patet, quod praedicto regi Petro ad vos suppliciter confugienti sinum pietatis expandistis, et non solum nullam vindictam de his, quae in vobis commisit, sumpsistis, sed miro karitatis affectu fovistis, adiuvistis, quousque Christo adiuvante regno suo restitulistis, [...].*

³³ Die Briefe des Abtes Bern von Reichenau, Nr. 27. 59.: *[...] ut iure fateamur, sicut propter David misertus est Dominus regi Ezechiae et Hierusalem, ita propter vos et per vos misertus sit Petro et populo et regno suo.*

³⁴ Die Briefe des Abtes Bern von Reichenau, Nr. 27. 58.: *[...] Dominus pugnabit pro vobis, vos tacebitis, ut illa Ioseph benedictio ad vos dirigatur, qua dicitur: Deus patris tui erit adiutor tuus, et omnipotens benedictio tibi. Hac benedictione ditatus, nuper cum Ungariis fortiter decertastis et pugnando vicistis [...].*

esedező maga és alattvalói számára. Azáltal, hogy „csodálatos és szavakkal el nem mondható kegyességgel” bocsánatot hirdetett mindenkinek, békét és egyetértést teremtett.³⁵

Bern levele kétségtelenül fontos dokumentum Henrik magyarországi politikájának megítéléséhez; az egzegetikai intenció komoly tudományos igényről tanúskodik, ami a levél forrásértékét növeli. Már magában az a tény, hogy Reichenau apátja, aki személyesen nem vett részt a hadjáratokban, külön levelet szentelt a magyarországi eseményeknek, jól bizonyítja, hogy az 1044-es fordulat mély benyomást tett a birodalom nyilvánosságára. A levél különös értéke abban rejlik, hogy a magyarországi politikát egészében nézve méltatja, és Henrik béketeremtő uralkodásának központi mozzanataként tárgyalja. Henriket az Isten adományából származó királyi erények – *iustitia, lex, misericordia, gratia, clementia* – megtestesítőjeként mutatja be, ami tanúsítja, hogy Bern levelei szoros összhangban állnak az Évkönyvekkel. Az, hogy e két, egymástól függetlenül keletkezett munka a magyarországi eseményeket Henrik teokratikus-béketeremtő királyságából eredezteti, arra enged következtetni, hogy ez a felfogás nem pusztán irodalmi képzelet szüleménye, hanem a kortárs gondolatvilág lényegi eleme.

Az Évkönyvek és Bern leveleinek komoly hírértéke mellett szól továbbá, hogy a korabeli források egyöntetű tanúsága szerint Henrik uralmának első, a császárság elnyeréséig (1046) tartó szakaszában messzemenőleg megfelelt a béketeremtés mint központi királyi feladat követelményének. Ez a felfogás leginkább Wipo műveiben nyert hangsúlyos képviselést. A burgundiai származású költőt és történetírót szoros szálak fűzték a száli dinasztiához. II. Konrád és Henrik alatt királyi káplánként szolgált, sőt feltételezhetően a fiatal Henrik nevelésében is részt vett.³⁶ Valószínűleg erre a tevékenységére vezethetjük vissza az 1028-as aacheni koronázás alkalmából Henrik számára írt „*Proverbia*” című művét. A száz könnyen memorizálható mondásból álló, nevelő-tanító célzatú munka tulajdonképpen egy rövid királytükör, mely a keresztény erények elkötelezett megvalósítását jelöli meg az erkölcsös uralkodói életvitel és az erényes uralkodás zálogaként.³⁷ Wipo békés uralkodást kíván Henriknek, akit Isten barátjának (*amicus Dei*) titulál, és többek között arra inti őt, hogy a békét tekintse legfőbb javadalomnak. Figyelmébe ajánlja, hogy tartós béke csak az alázatosság (*humilitas*), a megbocsátás (*misericordia*) és a kegyesség (*clementia*) erényeinek gyakorlása révén valósítható meg.³⁸

³⁵ Die Briefe des Abtes Bern von Reichenau, Nr. 27. 60.: [...] *peracto victoriae triumpho gratiarum vota persolvistis regi omnium Domino, nudis pedibus incedendo et Kyrie eleyson in altum clamando, ac mira et ineffabili clementia non solum his, qui in vobis aliquid deliquerunt, tam praesentibus quam absentibus indulgentiam solito more praestitistis, verum etiam omnes in unanimitatem pacis et concordiae identidem revocastis.*

³⁶ Vö. Brunhölzl: *Geschichte der lateinischen Literatur*, 489–497.

³⁷ Vö. Manitius: *Geschichte der lateinischen Literatur*, 319.; Wattenbach–Holtzmann–Schmale: *Deutschlands Geschichtsquellen*, 76–77.; Spörl, J.: *Pie rex caesarque future! Beiträge zum hochmittelalterlichen Kaisergedanken*. In: Lazarowicz, K. (Hg.): *Unterscheidung und Bewahrung. Festschrift für H. Kunisch*. Berlin, 1961. 331–353.

³⁸ *Proverbia*. In: Wiponis Opera. Ed. Bresslau, H., MGH SSrg 61, Hannover–Leipzig, 1915. 66–74.: *Melius est se humiliare quam exaltare. Humilis homo triumphat in domo.* (19–20. v.); *Pacis domum est omnium bonum. Qui in pace fundantur, non eradicantur* (25–26. v.); *Iudicis sententiam oportet sequi clementiam. Melius est interdum ignorare quam vindictam poscere. Qui misertur misericordiam consequetur.* (31–33. v.)

Míg a *Proverbia* erény-katalógusában a béke gondolata inkább csak mellékesen merül fel, az 1041-ben szintén Henrikhez írt *Tetralogus*ban³⁹ a béke egyenesen vezérmotívummá lép elő, ami jellegzetes fényt vet Henrik uralkodásának kezdeteire. A mű Henrik királyságáról szól, pontosabban ahhoz szeretne útmutatást nyújtani – ahogy Wipo az előszóban írja, *Tetralogus*ával a király számára szeretné megkönnyíteni az uralkodás terheinek viselését.⁴⁰ A költeményben a költő, a műzsák, valamint a Törvény és a Kegyelem mint a Krisztus által a világ számára közvetített allegorikus erények beszédeként intéznek az uralkodóhoz. A költő először a műzsákot szólítja fel Henrik magasztalására, akik Henrik személyében a királyok fejét (*caput regum* 12. v.) tisztelik. Egy litánia-imádság keretében Istennek és a szenteknek ajánlják Henriket, aki második Krisztusként (*alter post Christum* 19. v.) uralkodik a világ felett. A műzsák megígéri a béke barátjának nevezett Henriknek (*pacis amicus* 70. v.), hogy a régi kor királyainak dicséretét zengő antik szerzők példáját követve gondoskodni fognak arról, hogy hírneve örökké fennmaradjon. Úgy látják, hogy Henrik, aki egyben az erények barátja (*amicus virtutum* 18. v.) is, messzemenőleg megfelel a vele szemben támasztott elvárásoknak, legyen az a béke vagy a háború ügye, a király külseje, származása avagy jelleme (79–80., 92. v.). Legfőbb erényének az alázatosságot (*mens humilis* 102. v.) tüntetik fel, melynek révén Henrik valójában a világ uraként (*caput mundi* 99. v.), a népek békéjének zálogaként (*certa quies populorum tempore nostro* 95. v.) figurál, sőt egyenesen a világ békéjének megtestesítője (*pax orbis* 96. v.). Henrikben a Törvény is a világ Isten után második urát tiszteli, akinek uralma a béke gyümölcset (*fructus pacis* 120. v.) termi. Henriket hat erény ékesíti, melyek közül az alázatosság (*mens humilis*), az Isten és az emberekkel szembeni jámborság (*pietas*) és a béke (*pax missa per orbem*) az első helyen állnak (132. v.). A Törvény a tudományok ápolására szólítja fel az uralkodót: Rendelettel biztosítsa, hogy a német előkelők gyermekei iskolai oktatásban részesüljenek, és megismerkedjenek a törvényekkel (201–202. v.). A Törvény beszéde aktuálpolitikai felhívással zárul: Burgundia ügyei rendezésre várnak, Burgundia várja a béke szerzőjét (*auctor pacis* 209. v.)! Végezetül a Kegyelem szól Henrikhez, szelíd beszéddel a Törvény jogos követelményeinek szigorát enyhíthető. Az igazságos és kegyelmes égi uralkodót állítja példaként Henrik elé, és értésére adja, hogy az emberek által feljegyzett törvény csak az Istentől származó kegyelemmel társulva érheti el végső célját, melyet Wipo a világ békéjének megteremtésében jelöl meg: „*Est bona temperies, quam Lex et Gratia miscet; Hae si coniunctae, generabunt pacis amorem*” (237–238. v.).

A *Proverbia* és a *Tetralogus* gondolataival párhuzamosan Wipo leghíresebb műve, a *Gesta Chuonradi imperatoris*⁴¹ is fontos vonatkozásokat közöl Henrik uralkodásának első felére nézve. Wipo eredetileg Konrád és Henrik tetteit egy műben szeretne volna megörökíteni, de miután a Konrádról szóló részt valamikor 1040 és 1046 között megírta, úgy döntött, hogy azt önálló munkaként megküldi Henriknek. A „hadvezetésre és béketeremtésre egyaránt alkalmas” Henrik császárhoz⁴² intézett kísérőlevelében Wipo elárulja, hogy

³⁹ *Tetralogus*. In: Wiponis Opera, 75–86. Vö. Manitius: *Gechichte der lateinischen Literatur*, 321–322.

⁴⁰ *Tetralogus*, 75: [...] *feci tibi, domine mi rex, hunc brevem Tetralogum, quo et curas insomnes rei publicae interdum levigare et animum ad ea, quae tibi persuasa sunt, possis excitare.*

⁴¹ *Gesta Chuonradi imperatoris*. In: Wiponis Opera, 1–62. Vö.: Manitius: *Geschichte der lateinischen Literatur*, 322–325.; Wattenbach–Holtzmann–Schmale: *Deutschlands Geschichtsquellen*, 78–80.; Brunhölzl: *Geschichte der lateinischen Literatur*, 490–494.

⁴² *Gesta Chuonradi imperatoris*, 3: *Gloriosissimo imperatori Heinrico tertio regi ad pacem et bellum idoneo [...].*

ezen munkáját is királytükörnek kell tekintenünk, melyet azzal a céllal írt, hogy Konrád erényes uralkodását példaként állítsa Henrik elé.⁴³ A prólógusban Henrik királyságára is gondol, amikor arról beszél, hogy a királyok kötelessége az igaz hit védelme, valamint Krisztus törvényeinek és békéjének igazgatása.⁴⁴ Henriket az igazság mérőőnjának (*Linea Iustitiae*) tekinti, aki az apja által a birodalom testén eszközölt hasznos metszést nagy bölcsességgel meggyógyította, és ezért valamennyi elődjét „úgy a mennyei, mint a földi dolgok” tekintetében felülmúlja.⁴⁵ Azáltal, hogy Wipo jelentős különbséget konstatál Konrád és Henrik között, jellemző megállapítást közöl Henrik királyságára nézve: Míg Konrád Burgundiát háborúval hódította meg, addig Henrik a háború mellett béketeremtéssel orvosolta a burgundiai királyság problémáit.⁴⁶ A II. Konrád koronázása alkalmából a mainzi érsek szájába adott beszéd is valójában Henriknek szól: Királyként ő Krisztus földi helytartója, de csak akkor tud Istennek tetsző módon uralkodni, ha az örök üdvösséget szem előtt tartva tetteivel Krisztust követi. Isten leginkább azt várja el tőle, hogy garantálja az igazságosságot és a békét. Mindennek elengedhetetlen feltétele az irgalmasság. A mainzi érsek ezért azt kéri a királytól, hogy Isten kedvéért, aki a koronázásban királlyá lényegítette át és hatalmának részesévé tette őt, bocsásson meg mindazoknak, akik vétettek ellene.⁴⁷

Wipo programatikus műveitől függetlenül sok más munkában tükröződik még az a nézet, hogy a béketeremtés gondolata egyedülálló módon jutott érvényre Henrik uralkodása kezdetén. Otloh, a regensburgi St. Emmeram kolostor iskolájának vezetője „*Liber visionum*” című anekdotagyűjteményében⁴⁸ egy regensburgi koldusról szól, aki látomásban tett pokoljárása során egy izzó fémből készült, ablak nélküli zárkáról kísérlője elmondásából megtudja, hogy ott bűnhődnek azok, akik Henrik császár béketeremtő politikájának ellenségei voltak, mert Henrik Isten segítségével munkálkodott a béke hasznának növelésén.⁴⁹

⁴³ Gesta Chuonradi imperatoris, 4: *Tibi, summe imperator, hoc opus devoveo, tibi Gesta patris praesento, ut, quoties ipse res clarissimas agere mediteris, prius paternas virtutes velut in speculo imagineris, et illud in te floreat abundantius, quod hereditasti a patriis radicibus, [...]*.

⁴⁴ Gesta Chuonradi imperatoris, 7: *Si enim nostri catholici reges, verae fidei defensores, legem ac pacem Christi, quam nobis per euangelium suum tradidit, sine periculo erroris gubernant [...]*.

⁴⁵ Gesta Chuonradi imperatoris, 3–4: *[...] alterum rem publicam, utpote Romanum imperium, salubriter incidisse, alterum eandem rationabiliter sanavisse veraciter dicam. [...] cunctos antecessores tuos in quibusdam divinis et mundanis rebus superasti [...]*.

⁴⁶ Gesta Chuonradi imperatoris, 12: *Deinde Chuonradus imperator animoso impetu Francos Latinos hostiliter ex ea [Burgundia] eiecit belloque eam subiugavit. Ad extremum rex Heinricus tertius, pius, pacificus, Linea Iustitiae, bello et pace eandem Burgundiam temperavit cum magnificentia [...]*.

⁴⁷ Gesta Chuonradi imperatoris, 22–23: *Ad summam dignitatem pervenisti, vicarius es Christi. Nemo nisi illius imitator verus est dominator; oportet, ut in hoc solio regni cogites de honore perenni. ...Cum vero Deus a te multa requirat, hoc potissimum desiderat, ut facias iudicium et iustitiam ac pacem patriae [...]. Et nunc domne rex, omnis sancta ecclesia nobiscum rogat gratiam tuam pro his, qui contra te hactenus deliquerunt et offensione aliqua gratiam tuam perdidierunt. [...] oramus, ut illis dimittas pro caritate Dei, quae te hodie in virum alterum mutavit et numinis sui participem fecit.*

⁴⁸ Otloh von St. Emmeram: *Liber visionum*. Ed. Schmidt, P. G., MGH Quellen zur Geistesgeschichte des Mittelalters, 13. Weimar, 1989. Vö.: Manitius: *Geschichte der lateinischen Literatur*, 90–91., Wattenbach–Holtzmann–Schmale: *Deutschlands Geschichtsquellen*, 272., Brunhölzl: *Gesichte der lateinischen Literatur*, 479–481.

⁴⁹ *Liber visionum*, I.k. Visio 11, 77: *„Ibi” inquit, omnes sunt inclusi nuper defuncti, qui cesari Heinrico pacem undique patrare studenti resistere presumpserunt. Quamvis enim idem cesar in*

Ennek a kijelentésnek annál inkább nagyobb hitelt kell adnunk Henrik uralkodásának kezdetére nézve, mivel Otloh egy másik, ugyanebben a munkájában feljegyzett anekdotában kimondottan bírálja Henriket: A keményszívű, pénzügyleteknek élő uralkodó elutasította a szegények ügyének meghallgatását, amiért Isten korai hallálal sújtotta.⁵⁰

Henrik béketeremtő politikája Reichenau Hermann krónikájában különös visszhangot kapott. Hermann a rá jellemző visszafogott stílusát feladva az 1053-as évek eseményeinél arról számol be, hogy a birodalom előkelői és egész népe zúgolódnak, mert Henrik nem felelt meg a vele szemben támasztott reményeknek és elvárásoknak. Ahelyett, hogy a jellemét kezdetben meghatározó erényekben – melyek közül Hermann konkrétan az igazságosságot, a békeszeretetet, a jámborságot és az istenfélelemet említi – napról napra előrehaladást mutatott volna fel, azokat már régóta elhagyva a nyereségváagnak hódol, és gondatlannul él.⁵¹ Az elégedetlenségnek komoly következménye volt, melyről ugyancsak Hermann szól Henrik fia, a későbbi IV. Henrik 1053-ban történt királlyá választása kapcsán: A birodalom előkelői csak azzal a feltétellel voltak hajlandók Henriknek megígérni, hogy halála után fiának hódolnak, és királyuknak ismerik el, amennyiben IV. Henrik majd igazságos uralkodónak bizonyul.⁵² Az eset jól mutatja, hogy a kortársak a Hermann által megnevezett erények alapján alkottak véleményt Henrik uralkodásáról.

Akárcsak Hermann, úgy Siegfried, a lotharingiai Gorze kolostorának apátja esetében is sokatmondó a Henrik személyét illető bírálat. Siegfried az 1043 októberében Poppohoz, Stablo apátjához írt levelében Henrik és Poitou Ágnes 1043 november végére tervezett házasságkötésével szemben a közeli rokoni kapcsolat miatt kánonjogi ellenvetést fogalmazott meg. Siegfried burkoltan Henrikről szól, amikor a kánonokat Isten törvényével azonosítva kifejti, hogy az, aki a kánonok ellen vét, nem nyerheti el Isten igazi békéjét. Mint ugyanis írja, van hamis béke is, a gonoszok és a törvénytörők békéje, amit házasságtörők, gyilkosok és hitszegők kötnek maguk között. Az ezek és a hozzájuk hasonlóak közötti béke azonban színlelt és csalárd, mely saját maguknak és mindenkinek csak árt.⁵³ A házasságtörés

---

multis sit reprehensibilis, maximeque in avaritia, tamen quia pacis commoda ampliare studet, Deum adiutorem in hoc habet.

⁵⁰ Liber visionum, I.k. Visio 15 (Visio de cesare Heinricho), 86–88.

⁵¹ Chronicon, 132.: *Quo tempore regni tam primores quam inferiores contra imperatorem magis magisque mussitantes, iam dudum eum ab inchoatae iusticiae, pacis, pietatis, divini timoris, multimodaeque virtutis tenore, in quo de die in diem debuerat proficere, paulatim ad quaestum et incuriam quandam deficere, multumque se ipso deteriore fore, causabantur.*

⁵² Chronicon, 133.: *Imperator Heinricus magno apud Triburiam conventu habito, filium aequivo- cum regem a cunctis eligi, eique post obitum suum, si rector iustus futurus esset, subiectionem promitti fecit.*

⁵³ A levelet közli von Giesebrecht, W.: *Geschichte der deutschen Kaiserzeit*. Bd. 2. Leipzig, 1885, 714–718.; az idézett hely: 717: *Horum ergo, qui per transgressionem divinae legis promittunt sibi et aliis pacem, venenosam sententiam libet refellere et, quam sit veritati contraria, ostendere. Constat et indubitanter verum est, canonicam auctoritatem Dei esse legem. Qui ergo contra canones facit, contra legem Dei facit: qui autem contra legem Dei facit, impietatem facit, ac per hoc impius est. Scriptum est autem: „Non est pax impiis, dicit Dominus.” Ex his igitur colligitur, praevaricatoribus canonum veram non esse pacem. Veram autem ideo diximus, quia et falsam esse pacem non ignoramus. Habent namque reprobi et transgressores pacem, scilicet adulteri cum adulteris, homicidae cum homicidis, periuri cum periuris. Nonnumquam hi hisque similes habent inter se pacem, sed simulatam, sed deceptoriam, sed sibi et aliis perniciosam.* Vö.: Thomas, H.: *Abt Siegfried von Gorze und die Friedensmaßnahmen Heinrichs III. vom Jahre 1043*. In: Staatliches Regio-Gymnasium Prüm Jahreschronik 1976. Olsberg, 1976. 125–137.; Min-

vétkére nem véletlenül kerül különös hangsúly: Siegfried apát a tervezett házasságkötést Isten törvénye elleni vétségnek tekinti, és ezért úgy gondolja, hogy Henrik békepolitikájával nem nyerheti el Isten békéjét a maga és népe számára.

Henrik békepolitikájának nyoma van az irodalmi munkákban is. Az „*Ecbasis Captivi*” című verses költemény szerzője, a lotharingiai Toul kolostorának egyik szerzetese, a kolostor elhagyását fontolgatja, és egy elszökött borjú esetén elmélkedve azon gondolkodik, milyen sors vár majd rá. A borjú esete riasztó példa, mivel a szerencsétlen állat hirtelen egy éhes farkassal találja szemben magát. A borjú Henrik békerendeleteire hivatkozva haladékosan kér a következő nap, húsvét vasárnap reggeléig, amit a farkas Isten akaratába belenyugodva meg is ad neki, és azzal vigasztalja magát, hogy majd húsvéti lakomaként fogyasztja el a borjút.⁵⁴

Végezetül a Salamon-tipológiáról kell röviden szólnunk. Bern apát két levelében és egy Arnulf nevű klerikus „*Delicie cleri*” című verses proverbium-gyűjteményében Henriket második Salamonként dicsérik. A tipológiai párhuzam arra utal, hogy Henrik az ószövetségi király közismert bölcsességének birtokában és Isten által kiválasztott béketeremtő királyként uralkodik. Salamon király nevének ezen interpretációját Bern apát egy későbbi német fordításban fennmaradt levelében fogalmazta meg. Arnulf, aki valószínűleg Ágnes császárné udvari káplánja volt, művében Ágnest, a „második Salamon” feleségét Sába királynőjeként dicséri, és arra kéri, hogy fogadja el a *rex pacificus*ként aposztrofált Henrik ajándékait.⁵⁵

Összefoglalóan megállapíthatjuk tehát, hogy az Évkönyvekben és Bern leveleiben megfogalmazást nyert béketeremtő királyság gondolata nem kizárólagosan a magyarországi események vonatkozásában jelenik meg. A bemutatott széles forrásanyagban a béketeremtés gondolata Henrik uralkodásának kezdeti szakaszára nézve általános érvénnyel, a teokratikus királyság eszméjének vetületeként jut kifejezésre: Henrik erényeket követő uralkodásában Isten igazságossága, irgalma, törvénye és kegyelme tükröződik. Ő Isten barátja és Krisztus helytartója, aki az égi és a földi szféra közötti pozícióból uralkodik a világon. Cselekedeteivel Krisztus megváltó tettét imitálja, azaz kiérdemli és közvetíti az embereknek a békét mint Isten legfőbb ajándékát.

Mennyiben szolgálhat azonban mindez a magyarországi események hiteles magyarázatául? A különböző eredetű források egybehangzó tanúsága kétségtelenül nagy súllyal esik latba, mégpedig annál is inkább, mivel a teokratikus királyság eszméje a historiográfiai munkákban először Henrik uralkodása alatt nyer széles képviseletet, míg a korábbi időkre nézve főleg liturgiai eredetű forrásokban jutott kifejezésre. Ugyanakkor a munkák többségének panegyrikus hangvételét és parenetikus intencióját tekintve azzal a lehetőséggel is kell számolni, hogy a béketeremtés gondolatában valójában csak egy az uralkodóval szemben megfogalmazott elvárás jut kifejezésre. Az is óvatosságra int, hogy a szerzők kapcsolatban álltak a királyi udvarral; munkáikkal feltételezhetően a király környezetében folyó politikai-irodalmi diskurzusban vettek részt. Lehet tehát, hogy csak Henrik udvarának tuda-

ninger, M.: *Heinrichs III. interne Friedensmaßnahmen und ihre etwaige Gegner in Lothringen*. Jahrbuch für westdeutsche Landesgeschichte, 5. (1979) 42–47.

⁵⁴ *Ecbasis cuiusdam captivi per tropologiam*. Ed. Strecker, K., MGH SSRG 24. Hannover, 1935. 5.: *Pacis palma detur, donec cras missa canatur. Heinrichi placitis cepi moderamina pacis*. Vö.: Erdmann, C.: *Konrad II. und Heinrich III. in der Ecbasis Captivi*. Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters, 4. (1940) 382–293.

⁵⁵ Die Briefe des Abtes Bern von Reichenau, Nr. 26. 56. és Nr. 30. 66.: *Salomon, das ist nach seiner uslegung Pacificus, fridmacher*. A „*Delicie cleri*”-t közli Huemer, J.: *Zur Geschichte der mittellateinischen Dichtung. Arnulfi delicie cleri*. Romanische Forschungen, 2. (1886) 211–246.

tos propagandája avagy a birodalom nyilvánosságának ideológiája tükröződik azokban, azaz a béketeremtés gondolata csupán fikció volna?

Az a körülmény, hogy a béketeremtő királyság gondolatának központi jelentőségét a Henrik személyét és uralkodását bírálatban részesítő források is alátámasztják, mindenestre fontos érvként sorakoztatható fel amellet, hogy a béketeremtés gondolata nem csupán panegyrikus-parenetikus konstrukció, hanem Henrik uralkodói önértelmezésének lényegi eleme, mely – Reichenauai Hermann és Siegfried apát tanúsága szerint – még a Henrik uralkodásával elégedetlen kortársaknak is mércéül szolgált az uralkodó megítéléséhez. A továbbiakban ezt a hipotézist tesszük megfontolás tárgyává abban a reményben, hogy Henrik személyét és uralkodását közelebbről szemügyre véve a források alapján körvonalazott kép és az uralkodó jellemének összevetése révén választ kaphatunk a béketeremtés gondolatának mibenlétére.

III.

Henrik 1028. október 28-án azon előkelő frank nemzetség sarjaként született, melynek tagjai – mint például az augsburgi csatában elhunyt „Vörös” Konrád lotharingiai herceg és V. Gergely pápa – a birodalom történetének meghatározó személyiségei voltak. Mint az már Bern apát leveléből ismeretes, Henrik mindkét szülője révén neves hercegeket, királyokat és császárokat sorolhatott elődei közé. Miután apját 1024-ben királlyá választották, potenciális trónörökösként az új dinasztia megalapítására irányuló törekvések középpontjában állt. Konrád az előkelők beleegyezésével már 1026 elején utódául jelölte Henriket, aki apja okleveleiben Krisztus és az Atyaisten egyedülálló szeretetkapcsolatát mintázva „egyedüli fiú”-ként szerepel. A fiatal trónörökös, aki 1027-től a koronátartományként kezelt Bajországi hercegeként tekintélyes hatalmi bázissal rendelkezett – mely még Konrád uralkodása alatt a sváb hercegséggel és a burgundiai királysággal bővült –, 1028 húsvétján Aachenben elnyerte a királyi méltóságot, és ezentúl társuralkodóként vett részt a birodalom kormányzásában.⁵⁶ A közös hatalomgyakorlás mozzanatában, valamint az Isten segítségének elnyerésére irányuló, feltűnően intenzív Mária-tiszteletben a bizánci császárság imitációjának igénye tükröződik, ahol a Mennyei Királynőjét már régebb óta a császári hatalom közvetítőjének és a császárok pártfogójának tekintették.⁵⁷ Jól tanúsítja ezt a törekvést, hogy Konrád 1028-ban, röviddel császárként koronázása után követeket küldött Bizáncba, hogy egy bizánci hercegnő kezét kérje meg fia számára, és – Nagy Károly és I. Ottó példáját követve – elismertesse dinasztiája császári rangját.⁵⁸ Ezzel egyidejűleg Henrik ki-

⁵⁶ Henrik kiskorúságának és társuralkodásának idejéről lásd: Steindorff, E.: *Jahrbücher des Deutschen Reichs unter Heinrich III.* Bd. I. Leipzig, 1874. 1–46.; Schieffer, Th.: *Kaiser Heinrich III. 1017–1056.* In: Heimpel, H. – Heuss, Th. – Reifenberg, B. (Hg.): *Die Grossen Deutschen. Deutsche Biographie.* Bd. I. Berlin, 1956. 52–54.; Schieffer, R.: *Heinrich III. (1039–1056).* In: Beumann, H. (Hg.), *Kaisergestalten des Mittelalters.* München, 1984. 98–101.; Laudage, J.: *Heinrich III. (1017–1056). Ein Lebensbild.* In: Rathofer, J. (Hg.): *Das salische Kaiser-Evangeliar. Der Kommentar.* Bd. 1. Madrid, 1999. 85–92.

⁵⁷ A Mária-tisztelet és a Bizánc-imitáció összefüggéséről lásd: Hehl, E.-D.: *Maria und das ottonisch-salische Königtum. Urkunden, Liturgie, Bilder.* Historisches Jahrbuch, 117. (1997) 270–310.; Wolfram, H.: *Konrad II. (990–1039). Kaiser dreier Reiche.* München, 2000. 177–179.

⁵⁸ A bizánci követküldésről lásd: Wolfram, H.: *Die Gesandtschaft Konrads II. nach Konstantinopel (1027/1029).* Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung, 100. (1992). 161–174.; Wolf, G.: *Zur richtigen Datierung der Brautwerbung Kaiser Konrads II. für seinen Sohn Heinrich III.* (RI 116b). Archiv für Diplomatik, 42. (1996). 1–6.

ráltsága jelentősen felértékelődött, és programatikus megfogalmazást nyert apja bulláin: Henrik hol Konráddal közösen az „AVREA ROMA”, valamint a római császár méltóságának egyetemes érvényét hirdető program (*Roma caput mundi regit orbis frena rotundi*) képviselőjeként⁵⁹ jelenik meg, hol pedig a császári uralom várományosaként, a birodalom reményeként (*spes imperii*)⁶⁰, ami uralmának imperiális küldetést és legitimációt kölcsönzött. Henrik királyi hatalmát valóban nemcsak a keleti frank–német területeken, hanem apjával közösen Itáliában és Burgundiában is gyakorolta, tehát az egész birodalom területén, melyre nézve éppen Konrád alatt állandósul végérvényesen a Római Birodalom (*imperium Romanum*) elnevezés. Mindez a királyi titulaturát is jelentősen meghatározta: Henrik gyakran viselte a *rex Romanorum* címet, amiben az az igény fogalmazódott meg, hogy a keleti frank–német területek királya jogot formált a császári méltóság elnyerésére, és már megkoronázása előtt is a császárok hatalmi kompetenciájának birtokosaként uralkodott a birodalom egésze felett.⁶¹ Ez a felfogás a korabeli történetírásban is tükröződik. Mint azt az Évkönyvek példája mutatja, a 10. és 11. század történetírói szinonimaként használták a *regnum* és az *imperium* fogalmakat, a *rex* és *imperator*, illetve *caesar* titulaturát. Wipo már a császárkoronázás előtt is császárnak tekinti Henriket, és ennek megfelelően *Tetralogus*át valójában „császártükör”-ként írta⁶². A Vita Chuonradiban pedig Konrád megválasztásánál Burgundia, Itália, Csehország és Magyarország előkelőinek részvételét hiányolta. A nyilvánvaló anakronizmus hátterében az a felfogás áll, hogy a birodalom integrációja már a királyi hatalomgyakorlás szintjén is megvalósul.⁶³

A fiatal Henriket szisztematikusan készítették fel arra, hogy majd a birodalom uraként valóra váltsa a hozzáfűzött reményeket. Apja oldalán társuralkodóként sajátította el a birodalom kormányzásának gyakorlatát, anyja pedig, a komoly műveltséggel rendelkező Gizella császárné taníttatásáról gondoskodott. Henrik kiismerte magát a hét szabad művészet és a teológia terén; ezt bizonyítja, hogy uralkodása alatt számos irodalmi és tudományos munkát írtak hozzá és ajánlottak neki. Wipo a tudományok, különösen a jog ismeretére intette Henriket, és a hatalomgyakorlás keresztény etikájának alapelveit közvetítette felé. Henrik trónörökösként és királyként a nagykorúság eléréséig (1033) Bruno augsburgi, majd Egilbert freisingi püspökök gondnoksága alatt állt. Mindkettejükben a teokratikus királyság eszméjének jeles képviselőit láthatjuk, akik kancellárként szolgálták azt a II. Henriket – Bruno egyben a császár testvére is volt –, aki uralmát egyedülálló módon alapozta a teokratikus királyság gondolatára.⁶⁴

⁵⁹ Schramm, P. E. – Mutherich, F.: *Die deutschen Kaiser und Könige in Bildern ihrer Zeit: 751–1190*. München, 1983. ² Nr. 138., 223. és 387.

⁶⁰ Schramm–Mutherich: *Die deutschen Kaiser*, Nr. 137, 223 és 387.

⁶¹ A titulaturáról, valamint a királyi és császári hatalom viszonyáról lásd: Beumann, H.: *Der deutsche König als „Romanorum rex”*. Sitzungsberichte der Wissenschaftlichen Gesellschaft an der Johann-Wolfgang-Goethe-Universität Frankfurt a. Main, 18/2. (1981) 39–84.; Merta, B.: *Die Titel Heinrichs II. und der Salier*. In: Wolfram, H. – Scharer, A. (Hg.): *Intitulatio III. Lateinische Herrschertitel und Herrschertitulaturen vom 7. bis zum 13. Jahrhundert*. Wien–Köln–Graz, 1988. 163–200.

⁶² Vö. Spörl: *Pie rex caesarque*, 343.

⁶³ Vö. Beumann, H.: *Das Imperium und die Regna bei Wipo*. In: Beumann H.: *Wissenschaft vom Mittelalter. Ausgewählte Aufsätze*. Köln, 1972. 175–200.

⁶⁴ Henrik neveltetéséről és műveltségéről lásd: Steindorff: *Jahrbücher des Deutschen Reichs*, 11–12. és 18–22.; Weinfurter, St.: *Herrschaftslegitimation und Königsautorität im Wandel*. In: Weinfurter St. (Hg.): *Die Salier und das Reich*. Bd. 1. Sigmaringen, 1991. 71.; Laudage: *Heinrich III.*, 93.

Ilyen háttér mellett Henrik számára bizonyosan ismeretes volt az, hogy a béketeremtés a hatalomgyakorlás legfőbb etikai követelménye és egyben legitimációs bázisa is. Sokat árul el a fiatal király jelleméről első önálló tette: 1031-ben békét kötött Szent Istvánnal. Henrik döntése annál jelentőségesebb lépés volt, mivel II. Konrád a Szent Istvánnal elmérgesedett viszonyt fegyverrel akarta dűlőre vinni, majd pedig a vereség nyomán a tekintélyén esett csorbát ismételt hadjáratokkal kiköszörölni. Henrik volt az, aki önhatalmúlag, apja akaratára ellenére elfogadta Szent István békeajánlatát, majd személyesen Magyarországra jött, hogy helyreállítsa a békét a magyar királlyal. Wipo szerint a fiatal uralkodó különös igazságossága és bölcsessége nyilvánult meg abban, hogy kibékült a bajorok által jogaiban igazságtalanul megsértett magyar királlyal, aki ráadásul elsőként kezdeményezte a békekötést.⁶⁵ Bár Henrik döntésében a további konfrontációt nem vállaló bajor előkelőknek, mindenekelőtt a magyarországi kapcsolatokkal rendelkező Egilbert püspöknek kétségtelenül fontos szerepük volt, a békekötés mozzanata arra enged következtetni, hogy a béke gondolata alapvetően meghatározta a fiatal uralkodó jellemét.

Henrik önálló uralkodása kezdetén több esetben is – nem utolsósorban az apja idejéből származó megoldatlan konfliktusok kapcsán – sikerrel bizonyította a béketeremtésre való alkalmasságát. Ezen konkrét esetek azért jelentősek, mert a szituatív kibékülések és a király intervenciója révén létrejött konszenzusos megállapodások számos alkalommal Konrád politikájának revízióját jelentették.⁶⁶ Még többet árul el azonban Henrik jelleméről, hogy 1043-tól kezdődően osztatív módon a birodalom nyilvánosságához fordult, hogy tanúságot tegyen a béke ügye melletti mély elkötelezettségéről.

Henrik demonstratív megnyilatkozásai 1043 elején, anyja temetésével vették kezdetüket. A temetési szertartást – akárcsak Konrád temetésekor – egy nagy feltűnést keltő ünnepélyes processzió előzte meg, mellyel Henrik személyesen kísérte anyja holttestét Speyerbe. A temetésen királyi öltözkét a bűnbánat ruhájára cserélte fel, mezítelen lábbal, kezét kereszt alakban kinyújtva a földre hullott, és könnyeket hullatva bűnbánatot tartott. A király tettének indítékát joggal lehet abban látni, hogy anyjához fűződő kapcsolata uralkodása első éveiben nem volt felhőtlen.⁶⁷ A nyilvános bűnbánat mozzanata ugyanakkor arra utal, hogy a király ezen konkrét célon túlmenően demonstrálni akarta, hogy bűnbánata által elnyerte Isten irgalmát és kegyelmét.

A bűnbánat és a bűnbocsánat gondolata az 1043. év további eseményeiben különös intenzitással jut érvényre, sőt egyenesen programatikus képviselőt nyer. Henrik a konstanzi zsinaton egy püspök kíséretében az ambóhoz lépve a békéről prédikált, és békére intette a népet. Beszédét azzal fejezte be, hogy minden ellene vétkezőnek megbocsátott, majd az összegyűlteket saját példája nyomán kölcsönös megbocsátásra és kibékülésre szólította fel, végezetül pedig az ily módon teremtett békét rendeletben rögzítette.⁶⁸ A béketeremtés

⁶⁵ Gesta Chuonradi imperatoris, , 44–45.: *Sed filius suus rex Heinricus adhuc puerulus Eigilberto Frisingensi episcopo creditus, legatione Stephani regis pacem rogantis accepta unico consilio principum regni patre nesciente gratiam reconciliationis annuit: iuste et sapienter agens, qui regem iniuste iniuratum, ultro petentem gratiam, recepit in amicitiam.*

⁶⁶ Aribert milánói érsekkel történt kibékülésről lásd: Steindorff: *Jahrbücher des Deutschen Reichs*, 84–85.

⁶⁷ Vö. Steindorff: *Jahrbücher des Deutschen Reichs*, 49–51., 173–175. Henrik nyilvános bűnbánatáról Bern apát levele tudósít: *Die Briefe des Abtes Bern von Reichenau*, Nr. 24. 54.

⁶⁸ *Annales Sangallenses maiores*. Ed. Henking, C.: *Die annalistischen Aufzeichnungen des Klosters St. Gallen. Mitteilungen zur vaterländischen Geschichte St. Gallen*, 19. (1884) 320.: *In quarto autem die, qui vulgo indulgentiae dicitur, ipse gradum cum pontifice facundus orator ascendit, et luculento sermone populum ad pacem cohortari coepit; ad ultimum vero sententiam suam ita*

programja karácsonykor újabb fejezethez ért. A napi evangélium azon részlete, mely szerint az angyalok Krisztus születésekor békességet hirdettek az embereknek, arra indította Henriket, hogy mindenkit, aki a királyi felség ellen vétett, feloldozott vétkei alól, és törvényi rendelettel arra kötelezte a birodalom alattvalóit, hogy bocsássanak meg egymásnak.⁶⁹

Mi állhatott a béketeremtés ezen koncepciójának háttérében? Egy bizonyos krízishelyzet a hatalom zökkenőmentes átvételét és uralmának általános elfogadottságát tekintve nem jöhet szóba kiváltó okként. Komoly felületesség lenne a béketeremtés programjában az uralkodó naív vallásosságának megnyilvánulását látni. A kortársak csodálattal adóztak Henrik kezdeményezéseinek, és úgy látták, hogy a béke Svábsországban megkezdett művét sikerrel terjesztette ki egész birodalmára, egy „évszázadok óta nem tapasztalt békét teremtvé”.⁷⁰ Kézenfekvő magyarázatnak tűnik, hogy Henrik ismerte az egyházi indíttatású *Treuga Dei* mozgalmat, mely a fegyveres erőszak bizonyos időkre és területekre történő korlátozásával próbált a védtelenek békéjéről gondoskodni. Henrik 1042-ben személyesen is találkozott a burgundiai egyház prelátusaival, akik éppen uralkodásának kezdetén nagy számban csatlakoztak az aquitániai eredetű „*Treuga Dei*”-hez. A közvetlen átvétel gondolatát azonban a források nem támasztják alá, hanem éppen ellenkezőleg arról tudósítanak, hogy Henrik királyi tekintélye alapján, a rá oly jellemző módon a törvénykezés és az igazságszolgáltatás feladatának eleget téve teremtette meg Burgundia békéjét.

Henrik béketeremtő politikája a burgundiai példától eltekintve is alapvetően különbözik a „*Treuga Dei*”-től. Míg a „*Treuga Dei*” az erőszak és a béke viszonyában egy bizonyos kompromisszumra és egy meghatározott társadalmi réteg védelmére törekszik – mely a kor viszonyaihoz képest vitathatatlanul komoly előrelépést jelentett –, addig Henrik általános érvényű béke megteremtését tűzte ki célul. Koncepciójában a béke tehát nem csupán eszköz az erőszak visszaszorítására, hanem a béke önmagáért, mint „legfőbb javadalom” a cél. Talán éppen a kortárs kezdeményezések elégtelen volta ösztönözte Henriket arra, hogy a béke művét szélesebb alapokra helyezze: a megbocsátás és a kiengesztelődés feltétlen és általános érvényű krisztusi parancsára, mely az egyén üdvözlésének előfeltételeként fogalmazódik meg a Miatyánkban: „És bocsásd meg a mi vétkeinket, miképpen mi is megbocsátunk az ellenünk vétkezőknek...” Henrik béketeremtő kezdeményezései, melyeket a szakirodalom – tekintettel a megbocsátás központi szerepére – „békeindulgenciának” nevez,⁷¹ merész, de ugyanakkor racionális vállalkozások voltak: A kor viszonyait tekintve

---

conclusit, ut cunctis sibi obnoxii ipse dimitteret, omnesque qui illuc aderant, tum precibus tum pro potestate idipsum facere cogeret.; Hermann von der Reichenau: *Chronicon*, 124.: *Inde in Alamanniam veniens, in sinodo Constantiensi cunctis, qui contra se deliquerant, primum ipse debitum omne dimisit. Deinde precibus et adorationibus omnes praesentes Suevigenas, postea in aliis regni sui provinciis idem actum iri satagens, dimissis debitis et inimicitiiis, sibi invicem reconciliavit, pacemque multis seculis inauditam efficiens, per edictum confirmavit.*

⁶⁹ Lampert von Hersfeld: *Annales*. In: *Opera*. Ed. Holder-Egger, O. In: MGH SSrG 38. Hannover, 1894. 58.: *Rex natale Domini celebravit Treveris, ibique omnes qui in regiam maiestatem deliquerant crimine absoluit, eandemque legem per totum regnum promulgavit, ut omnes sibi invicem delicta condonarent.* A Lukács-evangélium vonatkozó részletéről (2, 14) szóló prédikációról Bern apát számol be: *Die Briefe des Abtes Bern von Reichenau*, Nr. 27. 57.: *Spiritus Domini, qui replevit orbem terrarum, replevit os vestrum, ut illum pacem praedicaretis populo vestro, quam nascente Christo angeli nuntiaverunt mundo.*

⁷⁰ Lásd: Bern apát levelének és Reichenau Hermann Krónikájának idézett részeit (30. és 68. jegyzet).

⁷¹ Vö. Du Cange, Ch. d. Fr.: *Glossarium mediae et infimae latinitatis*. Bd. IV. Paris, 1845. 346.: *Indulgentia, Venia, culpae condonatio, poenae remissio.* A fogalomról ld. Steindorff: *Jahrbücher des Deutschen Reichs*, 448–452. Az 1043-as és 1044-es indulgenciákon túlmenően az indulgencia

Henrik joggal gondolhatta úgy, hogy csak a kölcsönös megbocsátás isteni parancsa képes mindenki számára kötelező érvénnyel mutatni azt az utat, melyet követve minden viszály, erőszakos cselekedet és bosszú oka megszűnhet, valamint az egyén és az egész birodalom külső és belső békéje megvalósulhat.⁷²

A megbocsátásból és kiengesztelődésből fakadó béke a király személyétől indul ki, az ő példája nyomán és parancsára jön létre, mégpedig egy olyan „forgatókönyv” szerint, mely lehetővé teszi, hogy Henrik uralkodói önértelmezéséről képet alkossunk. Henrik indulgenciáiban első lépésként saját bűnei bocsánatát kéri Istentől. Miután önmagát nyilvános vezekléssel megalázva bizonyította, hogy méltó az Isten irgalmának befogadására, az ellene elkövetett vétkek megbocsátása által maga is kinyilvánítja irgalmát. Az alattvalók vétkeinek elengedése így azon isteni irgalom közvetlen vetületeként jelenik meg, mely az Újszövetségben Isten üdvözítő tervének fő mozgatórugójaként szerepel. Henrik minden bizonnyal Isten irgalma eszközének tekintette magát, sőt az sem kizárt, hogy Krisztus imitációjára törekedett: Mint ahogy Krisztus megváltó tette árán megszerezte a világ számára Isten irgalmát, úgy Henrik is a nyilvános bűnbánat által kiüresítette önmagát, befogadta Isten irgalmát, és azt a béke ajándékában megtapasztalható módon közvetítette az emberek felé. Az indulgencia keretein belül végrehajtott *prostratio* közvetlenül erről az igényről tanúskodik: Henrik karjait kereszt formában kitárva, mintegy a kereszt alakját magára véve rója le hódolatát Krisztus keresztje előtt.⁷³

A Krisztus-posztfiguráció gondolata Henrik uralmának számos egyéb mozzanatában is megfogalmazódik,⁷⁴ melyeket azonban nem áll módunkban tárgyalni. Az uralkodó közvetlen megnyilatkozásainak tekinthető békeindulgenciák kellőképpen alátámasztják azt a források alapján megfogalmazott hipotézist, mely szerint a béketeremtést maga Henrik is

gondolata fontos szerepet játszik az itáliai királyság viszonyainak rendezésében az 1043-as és 1045-ös években; Henrik indulgenciát hirdetett a római császárkoronázáskor (1046) is. Vö. Minninger: *Heinrichs III. interne Friedensmaßnahmen*, 34–35.

⁷² Henrik béketeremtő politikájának indítékairól és a Treuga Dei mozgalommal való kapcsolatáról: Steindorff: *Jahrbücher des Deutschen Reichs*, 136–144.; Minninger: *Heinrichs III. interne Friedensmaßnahmen*, 39–41.; Wadle, E.: *Heinrich IV. und die deutsche Friedensbewegung*. In: Fleckenstein J. (Hg.): *Investiturstreit und Reichsverfassung (Vorträge und Forschungen 17)*. Sigmaringen, 1973. 159–162.; Schnith, K.: *Recht und Friede. Zum Königsgedanken im Umfeld Heinrichs III.* Historisches Jahrbuch, 81. (1962) 37–38.; Kaiser, R.: *Selbsthilfe und Gewaltmonopol. Königliche Friedenswahrung in Deutschland und Frankreich im Mittelalter*. In: *Frühmittelalterliche Studien*, 17. (1983) 67.; Laudage: *Heinrich III.*, 100–103.

⁷³ Henrik Krisztus-imitációjáról lásd: Bornscheuer, L.: *Miseriae regum. Untersuchungen zum Krisen und Todesgedanken in den herrschaftstheologischen Vorstellungen der ottonisch-salischen Zeit* (Arbeiten zur Frühmittelalterforschung 4). Berlin, 1968. 205–206. Ludwig Körntgen morális értelemben vett imitációról beszél, és úgy gondolja, hogy Henrik nem törekedett mimetikus imitációra, illetve Krisztussal való identifikációra. Lásd: *Königsherrschaft und Gottes Gnade. Zu Kontext und Funktion sakraler Vorstellungen in Historiographie und Bildzeugnissen der ottonisch-frühsalischen Zeit*. Berlin, 2001. 147–155.

⁷⁴ A Krisztus-posztfiguráció további fontos korrelátumaként kell megemlítenünk a Szent-Kereszt tiszteletét (vö. Wolfram: *Konrad II.*, 162–164.); Henrik olombullait – melyeket vélhetően az ún. Lotharkreuz-on a kereszt középpontjában elhelyezkedő császárporthé mintájára készítettett, és 1040-től, tehát már királyként is használt (Schramm–Mütherich: *Die deutschen Kaiser*, Nr. 150–153. 228., 398.) –; és végül a száli dinasztia tagjainál megjelenő temetkezési koronákat, melyek azt a reményt juttatják kifejezésre, hogy az uralkodó halála után együtt uralkodik Krisztussal a mennyben (vö. Bornscheuer: *Miseriae regum*, 220–223.; Ott, J.: *Krone und Krönung. Die Verheißung von Kronen in der Kunst von der Spätantike bis um 1200 und die geistige Auslegung der Krone*. Mainz, 1998. 190–191.).

teokratikus királysága központi feladatának tekintette. Ez az eredmény a magyarországi eseményekre nézve is döntő jelentőséggel bír, mégpedig annál is inkább, mivel Henrik a ménfői csatát követő, majd pedig Székesfehérvárott megismételt demonstratív megnyilatkozásai az indulgencia típusának felelnek meg, sőt a források tanúsága szerint egyenesen annak reprezentáns példáit nyújtják. Az indulgenciák alapján tehát szoros összefüggést konstatálhatunk a birodalmi békemű és a magyarországi események között, amiből arra kell következtetnünk, hogy Henrik intervencióját a béketeremtés szándéka motiválta.

Ez az interpretáció nemcsak az indulgenciák tekintetében, hanem Henrik magyarországi politikájának egyéb mozzanataira nézve is komoly valószínűséggel bír. Mielőtt ezeket közelebbről szemügyre vennénk, röviden vissza kell kanyarodnunk Henrik és Szent István békekötéséhez, melyet korábban a béke gondolatának korai megnyilvánulásaként tárgyaltunk. Az esemény a Szent Istvánhoz fűződő viszonyban a béke helyreállítását jelentette, melyre a fiatal király személyesen kötelezte magát. Attól eltekintve, hogy II. Konrád támadása nem Magyarország alávetésére, hanem a kor felfogásának megfelelően a konfliktus fegyveres úton történő eldöntésére irányult,⁷⁵ a továbbiakra nézve meg kell állapítanunk, hogy nem ismeretes olyan körülmény, ami Henriket majdan önálló uralkodóként a Magyarországhoz fűződő viszony gyökeres megváltoztatására készítette volna.

Henrik magyarországi politikájának egyes mozzanatai valóban nem mutatják a hódító célzatú hatalmi politika jellegzetes ismérveit. Henrik és Péter kibékülése kapcsán a források nem beszélnek arról, hogy Henrik hűbéri jogigénnyel lépett volna fel, illetve hogy Péter hűbéresként hódolt volna Henriknek,⁷⁶ sőt még az is megkérdőjelezhető, hogy Henrik kezdetől fogva Péter királyságának visszaállítása mellett kötelezte el magát. Az Aba köveivel folytatott tárgyaláson nem helyezte kilátásba Péter restitúcióját, hanem követeket küldött Magyarországra, ami inkább közvetítői szándékra utal. A Péter restitúciójára irányuló fegyveres intervenció terve csak 1042 húsvétján fogalmazódott meg, miután a magyar király a népek közötti érintkezés szabályai ellen vétve Henrik követeit a Magyarországon tartózkodó vendégekkel és kereskedőkkel együtt fogságra vetette, majd pedig az osztrák őrgrófságot és Karintiát pusztította seregeivel. A hadjárat azonban nem valósította meg az eredeti célkitűzését, mivel Henrik – talán éppen az igazságosság követelményét szem előtt tartva – helyt adott a magyarok által Péter ellen emelt vádaknak, és a cseh herceg tanácsára egy exuláns árpád-házi herceget, feltehetőleg Bélát tette meg a hadjárat során megszállt területek urának.⁷⁷ Miután Béla, akinek Henrikhez fűződő viszonyára nézve a források nem árulnak el közelebbi részleteket, Aba ellentámadása nyomán az ország elhagyására kényszerült, Henrik 1043-ban újabb hadjáratot vezetett Magyarországra, de a gyepűkhöz érkezve meglepő módon békét kötött Abával.⁷⁸

A katonai helyzet nem indokolta Henrik döntését. A támadás idejét már kitűzték, a gyepűkön emelt akadályok leküzdésére konstruált harci eszközök bevetésre készen álltak, és a sereg csak arra várt, hogy a király megindítsa a támadást.⁷⁹ Feltűnő az is, hogy a szerződésben rögzített feltételek kimondottan mértéktartónak mutatják Henriket: a foglyok szá-

⁷⁵ Lásd: Varga: *Ungarn und das Reich*, 92–98.

⁷⁶ Hermann von der Reichenau, 123.; *Annales Altahenses maiores*, 25. A regensburgi kibékülés kapcsán hűbéri hódolatról beszél Hóman: *Magyar történet I.*, 248.

⁷⁷ *Annales Altahenses maiores*, 29–32.

⁷⁸ *Annales Altahenses maiores*, 32–34.

⁷⁹ *Annales Altahenses maiores*, 33. Györffy: *Az új társadalmi rend válsága*, 840. és Szabó Cs.: *Die militärischen Aspekte der deutsch-ungarischen Beziehungen während der Salierzeit*. Ungarn-Jahrbuch, 21. (1993/1994) 7. tévesen állítja, hogy a támadás a Rábca mocsaraiban elakadt.

badon bocsátása, a bajor–magyar határmenti harcok tárgyát képező Fischa és Lajta folyók közötti terület visszaadása, valamint a magyar betörésekért fizetendő kártérítés méltányos követelések voltak, különösen ahhoz mérten, hogy Henrik másodszor állt el Péter restitúciójától, sőt ez alkalommal *de facto* még Aba királyságát is elismerte. Amennyiben pedig Henriknek hegemoniális törekvéseket kívánnánk tulajdonítani, úgy egyenesen megmagyarázhatatlannak tűnik, hogy miért nem támasztott igényt Aba hűbéri hódolatára.

Mégis úgy tűnik, hogy Henrik a szerződést e jelentős engedmények ellenére is fontos sikerként könyvelhette el magának. A békekötésből kiindulva joggal gondolhatta, hogy a birodalom és Magyarország közötti konfliktusok megoldást nyertek. További fontos eredménynek tekinthette azt, hogy Aba Gizella királyné jogainak elismerésére és visszaállítására kötelezte magát. Ezzel Henrik nem csak az özvegy királyné pártfogójának szerepében tűnhetett fel. Tekintettel arra, hogy a Péter és Aba uralkodása alatt kisémmizett és ellenzékbe szorult Gizella királyné a Szent István által megszabott rend letéteményese volt, státuszának visszaállításával Henrik egyben az ország békéjének és rendjének helyreállítására kötelezte Abát.

A birodalmi és a magyarországi politika ezen a ponton szervesen összekapcsolódik kapcsolódik. Aligha lehet véletlen, hogy Henrik közvetlenül a magyarországi hadjárat után propagálta béketeremtő programját a konstanzi és trieri indulgenciákban a birodalom nyilvánossága felé. Ennek az összefüggésnek az ismeretében válik érthetővé az is, hogy Henrik 1044-ben az Aba elleni összeesküvés révén véglegesen szétzilálódott magyar viszonyok azonnali rendezése mellett döntött. Az, hogy röviddel azelőtt éppen ő ismerte el Aba királyságát, akiről közben bebizonyosodott, hogy valójában nem király, hanem zsarnok, és ráadásul még a békeszerződést is megszegte, alapvetően megkérdőjelezte béketeremtő politikájának sikerét és hiteletét. Mindebből szükségszerűen következett a „zsarnokká” előlépett Aba uralmának megdöntése, és jobb híján Péter királyságának helyreállítása. Az, hogy a pápai anatóma Henrik kezdeményezésére jött-e létre, egyértelműen nem állapítható meg. Henrik felfogására vet jellegzetes fényt az a fontos mozzanat, hogy egy a pápától kért Szent-Péter-zászló alatt szállt hadba, hogy ezáltal biztosítsa a hadjárat sikerét. Ez is azt mutatja, hogy Henrik a hadjáratot az augusztinuszi definíció értelmében olyan „igazságos háborúnak” tekintette, mely a béke és a rend helyreállítására irányult.⁸⁰

Henrik küldetése teljes tudatában szállt hadba, és Aba minden ajánlatát elutasítva kereste a csatára való alkalmat. A magyar túlerő ellenére kivívt győzelmet Isten ítéletének tulajdonította és egyben politikája igazolásának tartotta, amit szemléletesen bizonyít, hogy a csatát követően békeindulgenciát hirdetett. A hadjárat céljára vet jellemző fényt az az Év-könyvek által közölt mozzanat, mely szerint Henrik a csata után a táborba érkező magyarok hódolatát nem magának igényelte, hanem Péter személyére nézve fogadta.⁸¹ Péter fehervári restitúciójának záróakkordja egy újabb békeindulgencia volt, melyben Henrik kibékítette egymással a magyar királyt és népét. Ebben az összefüggésben nyeri el értelmét a sokat vitatott *scita Teutonica* is, melynek célját – Henrik birodalmi békerendeleteinek mintájára – az ország megújított rendjének megszilárdításában jelölhetjük meg.

⁸⁰ Bonitho Sutriensis: *Liber ad amicum*. Ed. E. Dümmler, MGH Libelli de lite I. Hannover, 1891. 583. Vö. Erdmann C.: *Die Entstehung des Kreuzzugsgedankens*. Stuttgart, 1935. 4–8., 43–44.

⁸¹ *Annales Altahenses maiores*, 37.: *Interea populus terrae nunc gregatim nunc singillatim venit et caesari victori se dedit, qui placido suscepit eos vultu, tradidit Petro regi suo*. Henrik cselekedetének meglepetésszerűségét jól érzékelteti Reichenau Hermann, 125.: [...] *omnes Ungarii ad dedicionem Heinricho regi catervatim concurrunt, subiectionem servitiumque promittunt. Ipse vero, ut erat per omnia piissimus, Petrum regem dudum expulsum regno suo restituit [...]*.

Végezetül fontos érvként kell megemlítenünk, hogy Péter 1045-ben létesített hűbéri kapcsolatot Henrikkel. Ez a tény szembeötlően mutatja, hogy a kutatásban oly sokszor hangoztatott szoros okozati összefüggés Henrik intervenciói és Péter vazallusi kommandációja között nem áll fenn, hiszen az állítólag Henrik által intendált hűbéri függés deklarálására a legmegfelelőbb alkalom kétségtelenül Péter királyságának fehérvári restitúciója lett volna. Az események fő forrásának tekinthető Évkönyvek és Reichenau Hermann tanúsítják, hogy a hűbéri viszony létesítését Péter kezdeményezte azzal a céllal, hogy ingatag uralmát Henrik tartós segítségével és védelmével konszolidálja.⁸² Döntése Henrik 1041 és 1044 közötti politikáját tekintve kézenfekvő megoldásnak tűnhetett.

IV.

Henrik jelleme és magyarországi politikájának főbb mozzanatai meggyőzően támasztják alá azt a források alapján megfogalmazott feltevést, hogy a béketeremtés gondolata uralkodásának központi feladata és legitimációs forrása volt. A békeindulgenciák, melyeket a középkor szimbolikus cselekedetek iránti fogékonyságát szem előtt tartva az uralkodói öntelmezés közvetlen megnyilvánulásaként értelmezhetünk, szemléletesen bizonyítják, hogy a béketeremtés célkitűzése Henrik uralkodásának reális faktora volt. A békeindulgenciákban, valamint Henrik uralkodásának számos egyéb mozzanatában megnyilvánuló Krisztus-posztfiguráció mozzanata a forrásokkal egybehangzóan azt mutatja, hogy a béke ügyének intenzív képviselője a teokratikus királyság eszméjében gyökerezik.

Ennek a felfogásnak Henrik uralkodására nézve további konkrét vonatkozása is volt, melyről végezetül szólnunk kell. A fiatal király a német-római birodalom uraként a császári méltóság várományosa volt, sőt a kortárs historiográfusok szerint *de facto* császárként uralkodott. Mi volt a tartalma a római császári méltóságnak Konrád és Henrik korában? Nagy Károly birodalmának széthullásával a keresztény nyugat népeinek a császári hatalom alatt történő összefogása nem bizonyult reális opciónak; az *orbis christianus* nyugati felén egy többszereplős államrendszer jött létre, melyben az egyes uralkodók a császárok mellett önállóan, államjogi függőség nélkül gyakorolták a hatalmukat. A frank birodalom örökösök közötti felosztásának gyakorlata nyomán a császári hatalom hegemóniális jellegét és jelentőségét a 9–10. század fordulójára oly mértékben elveszítette, hogy csupán a lombard, illetve az Itáliai királyságra korlátozódott; 924, illetve 928-tól pedig a császári méltóságnak nem volt birtokosa. A császárság I. Ottóval kezdődő megújítása a keleti frank, az itáliai és a burgundiai királyság perszonáluniójának nyilvánvaló hegemóniája ellenére is a pluralisztikus államrendszer keretein belül ment végbe. Nem a többi állam feletti uralom elnyerése, hanem a kereszténység békéjének és rendjének – elsősorban a római pápaság, a nyugati kereszténység fejének – védelme, valamint a hit terjesztése volt az Ottók *Imperium Christianum*ának profilja, mely a kelet-közép-európai államok megszületésére nézve meghatározó jelentőséggel bírt. Ez az üdvtörténeti szerep emelte a császárokat rangban vitathatatlanul a többi uralkodó fölé, és kölcsönzött uralmuknak különös tekintélyt (*auctoritas*). A császári méltóság ezen üdvtörténeti küldetése szemléletesen jut kifejezésre a birodalmi kereszt és a korona szimbolikájában, melyek Konrád megbízásából nyerték el mai formájukat, és hatalmi jelvényként az ő uralkodásával kezdődően jöttek használatba.

Ebben a nagyobb összefüggésben kell szemlélnünk Henrik magyarországi politikáját is, különös tekintettel arra, hogy a béketeremtés gondolata Magyarország és a birodalom kapcsolatának egészen a 12. század második feléig meghatározó tényezője volt. Henrik példáját

⁸² Vö. Varga: *Ungarn und das Reich*, 107–114., különösen 43. jegyzet

követve a birodalom uralkodói számtalan alkalommal interveniáltak az Árpádok viszályaiba. A trónkövetelő hercegek és királyok a császárok univerzális-üdv történeti szerepét és kompetenciáját elismerve a birodalom uralkodóihoz folyamodtak védelemért és támogatásért, akik császári tekintélyük révén közvetítő és békéltető szándékkal avatkoztak be a magyarországi viszonyokba.

Mindezek alapján elmondható, hogy a kiindulásképpen ismertetett modern álláspont jelentős korrekcióra szorul. Henrik békepolitikájának tekintetében a források gondolatvilágától idegen kategóriák használata helytelen gyakorlatnak bizonyul, mivel nem teszik lehetővé a kor viszonyainak megértését. A béke megteremtésére irányuló intervenciók meggyőzően mutatják, hogy Henrik 1041 és 1044 közötti magyar hadjáratai nem tanúskodnak az állítólagos hegemoniális-expanzív törekvésekről. De még az olyan, amúgy értékeléstől mentes objektív fogalom, mint a „külpolitika” használata is kérdésessé válik, amikor azt konstatálhatjuk, hogy a ménfői és a székesfehérvári indulgenciák a birodalmi békemű szerkesztését képezik, a német–magyar közös történelem kiemelkedő mozzanatát alkotják. Jól szemlélteti ezt a problémát, hogy a Henrik szakrális-teokratikus királyságának nagy figyelmet szentelő német kutatás abból kiindulva, hogy az uralkodó a birodalom határait átlépve külpolitikát folytat, Henrik béketeremtő politikájának csak a birodalom területére nézve tulajdonít nagy jelentőséget, míg a magyarországi események vonatkozásában a birodalom hegemoniájának fenntartásáról beszél. Nem kevésbé problematikus az a polemikusnak és meghaladottnak nevezhető forráskritika sem, mely a jellegzetes módon „német”-nek tekintett középkori historiográfusoknak általánosságban pártosságot és magyarellenességet tulajdonít.⁸³ Ez a verdiktum a hitelesség és a hírérték alapvető kétségbe vonása által gyakran olyan irányba tereli az interpretációt, mely a források és a kortárs gondolatvilág ignorálása révén túlzott kritikához vezet, és a prekoncepcióknak kedvez.

A államjogi szemléletet és nemzetállami tradíciókat tükröző kategóriákat természetesen nem lehet teljes mértékben nélkülözni, hiszen a mai szemlélő számára adott esetben nem egyszer megkönnyíthetik a középkor viszonyainak megértését. Ez azonban nem feledtetetheti, hogy az említett, a 11–12. század viszonyaira nézve alapvetően anakronisztikus fogalmakban nem kereshetjük a magyar és német-római uralkodók interakcióinak motivációs forrását. Más szóval: Az eseményeket mai szemmel nézve vélhetjük úgy, hogy Magyarország 1045-ben elvesztette függetlenségét, de komoly tévedés ez alapján azt állítani, hogy Henrik Magyarország alávetésére tört. A 11–12. század „magyar–német kapcsolatait” nem az államok közötti hatalmi versengés, hanem a magát lényegileg üdv történeti küldetés-tudata alapján definiáló király, illetve császár személyisége határozta meg, melynek az egyes események interpretációjánál éppen az institutionális struktúrák kezdetleges volta miatt meghatározó szerepet kell tulajdonítanunk. Ez az összefüggés új megvilágításban láttatja a birodalom és Magyarország kapcsolatának számos mozzanatát.

⁸³ A német források összességére nézve: Marczali, H.: *Ungarns Geschichtsquellen im Zeitalter der Árpáden*. Berlin, 1882. 142. Az Évkönyvek vonatkozásában lásd: Csóka: *A latin nyelvű történetirodalom kialakulása*, 348–349.

GÁBOR VARGA

*Henricus III Rex Pacificus.**Of the Relations between the Árpáds and the Holy Roman Rulers*

It is the PhD thesis of the author, written in 2001 on the relations between the kings of the Árpád dynasty and the Holy Roman Emperors, that provides the background for this paper, which describes a significant element of Henry III's policy in Hungary. It compares the narrative of contemporary historiographical literature with the image modern research formed of Henry III's policy in Hungary, and suggests a new interpretation.

Both Hungarian and German research in this subject use categories of political law and follow the traditions of a nation-state view of history. This holds that the Holy Roman rulers followed a hegemonic-expansive policy ("ostpolitische Konzeption") in the states emerging in the foreground of the Empire, in opposition to which the leaders of these young states strove to defend their independence. But the annals of Altaich describe the king as a peacemaker, an image that was representative in contemporary literature. The stance of contemporary historiography is rooted in the idea of a sacred-theocratic monarchy, which regards peacemaking as the main duty of the king or the emperor ruling by the grace of God and in his earthly image.

In the case of Henry III, the idea of a peacemaking kingdom was most probably not a panegyric-parenetic conception but rather was an essential element in his self-interpretation as a ruler. This seems to be supported by several aspects of Henry's personality, education and his diarchy with his father. His peacemaking ambitions are most clearly expressed in the peace indulgences of 1043 and later, during which Henry III, as a postfiguration of Christ, orders and creates peace based on mutual forgiveness throughout his empire. The events of 1044 in Hungary can be seen as an organic part of this imperial peacemaking work. Henry proclaimed indulgence on the battlefield of Ménfő, and reconciled the reinstalled king, Peter with his subjects.

Peacemaking was typical of the Holy Roman rulers, who, as the holders of or heirs to imperial dignity, were the defenders of the order of (Western) Christianity. This competence of theirs has to be seen as a defining factor in their relations to the Árpád dynasty up until the end of the 12th century.